

Modlitwa Pańska w świetle wzorów Janowych

Paweł M. Mucha

Poznań

pablomarco@wp.pl <https://orcid.org/0000-0001-9926-6623>

Modlitwa Pańska jest tematem wielu prac naukowych. Przedmiotem badań bywa zarówno cała modlitwa¹, jak i jej poszczególne prośby², a nawet trudne pojęcia³. Celem natomiast tej pracy jest pokazanie, że modlitwa ta, zarówno

- 1 Np. H. Schürmann, *Das Gebet des Herrn als Schlüssel zum Verstehen Jesu*, wyd. 4, Verlag Herder, Freiburg–Basel–Wien 1981; E. Lohmeyer, *Das Vater-unser*, wyd. 5, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1962; J. Carmignac, *Recherches sur le « Notre Père »*, Letouzey & Ané, Paris 1969; M. Bednarz, *Ojciec nasz*, Biblos, Tarnów 1999; J. Drozd, *Ojciec nasz – modlitwa Pańska według współczesnej egzegezy*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1983 (Attende Lectioni, 9).
- 2 Zob. np. J. A. Fitzmyer, *And Lead Us Not into Temptation*, „Biblica” 84 (2003) nr 2, s. 259–273, <https://doi.org/10.2143/BIB.84.2.3194471>; C. Blumenthal, „... wie im Himmel so auf Erden“. Die räumlichen Implikationen der Vergebungsbitte des matthäischen Vaterunsers, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft” 108 (2017) nr 2, s. 191–211, <https://doi.org/10.1515/znw-2017-0008>; M. Gielen, „Und führe uns nicht in Versuchung«. Die 6. Vater-Unser Bitte – eine Anfechtung für das biblische Gottesbild?, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche” 89 (2009) nr 3–4, s. 201–216, <https://doi.org/10.1515/zntw.1998.89.3-4.201>; R. Freudenberger, *Zum Text Der Zweiten Vaterunserbitte*, „New Testament Studies” 15 (1969) nr 4, s. 419–432, <https://doi.org/10.1017/S0028688500019263>; J. Neumann, *Thy Will Be Done: Jesus’s Passion in the Lord’s Prayer*, „Journal of Biblical Literature” 138 (2019) nr 1, s. 161–182, <https://doi.org/10.15699/jbl.1381.2019.524397>; K. Grayston, *The Decline of Temptation – and the Lord’s Prayer*, „Scottish Journal of Theology” 46 (1993) nr 3, s. 279–296, <https://doi.org/10.1017/S0036930600044835>; A. Salm, „Nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie” – od Pisma Świętego do codziennej liturgii i modlitwy, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63 (2010) nr 1, s. 73–77, <https://doi.org/10.21906/rbl.162>; M. J. Brown, „Panem Nostrum”: *The Problem of Petition and the Lord’s Prayer*, „The Journal of Religion” 80 (2000) nr 4, s. 595–614, <https://doi.org/10.1086/490715>; L. Drake, *Did Jesus Oppose the prosbul in the Forgiveness Petition of the Lord’s Prayer?*, „Novum Testamentum” 56 (2014) nr 3, s. 233–244, <https://doi.org/10.1163/15685365-12341447>.
- 3 Zob. np. A. Harvey, *Daily Bread*, „The Journal of Theological Studies” 69 (2018) nr 1, s. 25–38, <https://doi.org/10.1093/jts/flx242>; T. Shearman, *Our Daily Bread*, „Journal of Biblical Literature” 53 (1934) nr 2, s. 110–117, <https://doi.org/10.2307/3259878>; J. Barr, *‘Abbā isn’t ‘daddy’*, „The Journal of Theological Studies” 39 (1988) nr 1, s. 28–47, <https://doi.org/10.1093/jts/39.1.28>; C. Hemer, *επιούσιος*, „Journal for the Study of the New Testament” 7 (1984) nr 22, s. 81–94, <https://doi.org/10.1177/0142064X8400702205>; C. B. Houk, *ΠΕΙΡΑΣΜΟΣ, The Lord’s Prayer, and the Massah Tradition*, „Scottish Journal of Theology” 19 (1966) nr 2, s. 216–225, <https://doi.org/10.1017/S0036930600002982>; T. M. Dąbek, *Boże synostwo a ludzkie braterstwo Teologia wezwania*

w Ewangelii Mateusza, jak i Łukasza, została skomponowana w oparciu o tzw. wzory Janowe. Kluczowe znaczenie ma tutaj ilość prośb u obu Ewangelistów. Mogą bowiem być one skutkiem kompozycji tej modlitwy według modeli Janowych, a to niesie ze sobą poważne konsekwencje.

1. Struktura Modlitwy Pańskiej

Modlitwa Pańska – *oratio Dominica* – jest szczególną modlitwą, której powstanie przypisuje się samemu Jezusowi⁴. Tertulian uważał *Pater noster* za streszczenie całej Ewangelii⁵. Dlatego modlitwa ta budziła i budzi duże zainteresowanie wśród uczonych, zarówno zagranicznych, jak i polskich⁶. W Ewangeljach są dwie wersje Modlitwy Pańskiej: u Mateusza (6, 9–13) i u Łukasza (11, 2b–4):

Mt 6, 9–13

Ojcie nasz, który jesteś w niebie,
niech się święci imię Twoje!
Niech przyjdzie królestwo Twoje;
niech Twoja wola spełnia się na ziemi, tak jak
i w niebie.
Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj;
i przebacz nam nasze winy, jak i my przeba-
czamy tym, którzy przeciw nam zawinili;
i nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie, ale nas za-
chowaj od złego!

Łk 11, 2b–4

Ojcie,
niech się święci Twoje imię;
niech przyjdzie Twoje królestwo!
Naszego chleba powszedniego dawaj nam na
każdy dzień
i przebacz nam nasze grzechy, bo i my przeba-
czamy każdemu, kto nam zawini;
i nie dopuść, byśmy ulegli pokusie.

Ojcie nasz, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 53 (2000) nr 3–4, s. 189–198, <https://doi.org/10.21906/rbl.506>; J. Hennig, *Our Daily Bread*, „Theological Studies” 4 (1943) nr 3, s. 445–454, <https://doi.org/10.1177/004056394300400306>; A. Harvey, *Difficult Texts: Matthew 6.11: Daily bread*, „Theology” 119 (2016) nr 6, s. 403–406, <https://doi.org/10.1177/0040571X16659237>.

4 *Katechizm Kościoła katolickiego*, 2765.

5 *De oratione*, 1, PL 1, 1255.

6 Zob. np. bibliografię w: *Elenchus of Biblica*, Pontificio Istituto Biblico, Roma 1969–2011; J. Carmignac, *Recherches sur le « Notre Père »*, Letouzey & Ané, Paris 1969, s. 469–553.

Jest jeszcze trzecia wersja *Ojcze nasz*, która znajduje się w *Didache* (8, 2). Ponieważ jednak jest ona bardzo zbliżona do Mateuszowego *Pater noster*, a *Didache* nie występuje w kanonie ksiąg Nowego Testamentu, ta wersja nie będzie tutaj omawiana⁷. Mateuszowa forma *Ojcze nasz* jest dłuższa od Łukaszej i zawiera siedem prośb: trzy pierwsze są skierowane do Boga, cztery pozostałe natomiast do ludzkich potrzeb i spraw⁸. Struktura $x/x+1$ ma starotestamentalne korzenie⁹. Taka konstrukcja *Ojcze nasz* była więc nieprzypadkowa. Co więcej, liczba siedem ma w Biblii głębokie znaczenie pełni i doskonałości¹⁰. Wersja Łukaszejowa składa się z pięciu prośb. Także ta liczba miała szczególne znaczenie¹¹. Widać to wyraźnie po miejscach i ilości występowania liczb siedem i pięć w Biblii¹². Krótsza wersja Łukaszejowa mogła budzić pewne niezrozumienie i dlatego kopiści próbowali uzupełnić bądź dopasować krótszą wersję Łukaszejową do dłuższej Mateuszowej¹³. Niektórzy w Mateuszowej Modlitwie Pańskiej widzą nie siedem, lecz sześć prośb, czyli dwa tryptyki¹⁴:

Trzy prośby dotyczące Boga i Jego czci

- (1) Niech się święci imię Twoje;
- (2) Niech przyjdzie królestwo Twoje;
- (3) Niech Twoja wola spełnia się na ziemi, tak jak i w niebie.

-
- 7 Por. D. Clark, *The Lord's Prayer. Origins and Early Interpretations*, Brepols Publishers, Turnhout 2016, s. 83–174 (Studia Traditionis Theologiae, 21), <https://doi.org/10.1484/M.STT-EB.5.110928>; N. Ayo, *The Lord's Prayer. A Survey Theological and Literary*, University of Notre Dame Press, Notre Dame–London 1992; H. Klein, *Das Vaterunser: Seine Geschichte und sein Verständnis bei Jesus und im frühen Christentum*, [w:] *Das Gebet im Neuen Testament: Vierte europäische orthodox-westliche Exegetenkonferenz in Sâmbăta de Sus, 4.–8. August 2007*, hrsg. von H. Klein, V. Mihoc, K.-W. Niebuhr, C. Karakolis, Tübingen 2009, s. 77–114 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 249), <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151538-5>.
 - 8 *Słowa nadziei. Prośby Modlitwy Pańskiej*, oprac. i red. M. Mróz, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005 (Euntes Docete, 4).
 - 9 Zob. W. M. W. Roth, *The Numerical Sequence $x/x+1$ in the Old Testament*, „Vetus Testamentum” 12 (1962) nr 1, s. 300–311, <https://doi.org/10.1163/156853362X00182>.
 - 10 J. Flis, *Struktura i treść krótszej wersji modlitwy Ojcze nasz (Łk 11, 2b–4)*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2013), s. 25.
 - 11 Tamże, s. 29–30.
 - 12 J. Flis, *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, wyd. 4, Vocatio, Warszawa 2004.
 - 13 *Novum Testamentum Graece*, begründet von E. und E. Nestle, hrsg. von B. und K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, wyd. 28, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2012.
 - 14 Np. R. T. France, *The Gospel of Matthew*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids–Cambridge 2007, s. 242–243 (The New International Commentary on the New Testament).

Trzy prośby dotyczące ludzkich potrzeb i spraw

- (1) Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj;
- (2) I przebac nam nasze winy, jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili;
- (3) I nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie, ale nas zachowaj od złego!

Także w Łukaszej wersji niektórzy doszukują się aż sześciu próśb¹⁵. W pierwszej Ewangelii kanonicznej widać szczególne zamiłowanie jej autora do poezji, historii i dialektyki¹⁶, podział więc na dwa tryptyki podkreślały po prostu, że *Ojciec nasz* należy do tradycji starożytnej żydowskiej poezji religijnej¹⁷. Pod pewnymi względami przypomina Kadisz i modlitwę osiemnastu błogosławieństw¹⁸. W pierwotnym Kościele *Pater noster* mógł być odmawiany tak, jak w ówczesnych synagogach modlitwa osiemnastu błogosławieństw¹⁹.

U podstaw Mateuszowej i Łukaszej wersji miałyby leżeć jedna aramejska przedkanoniczna wersja Modlitwy Pańskiej, będąca dwuzwrotkowym wierszem²⁰. Lohmeyer dostrzegł w tłumaczeniu tej modlitwy na aramejski siedem wersetów, z których każdy miałyby się składać z siedmiu sylab²¹. Dopiero z czasem miałyby być przetłumaczona wiernie na grecki²². Nie moż-

15 G. Schwarz, *Matthäus VI. 9–13/Lukas XI. 2–4: Emendation und Rückübersetzung*, „New Testament Studies” 15 (2009) nr 2, s. 246, <https://doi.org/10.1017/S0028688500019068>.

16 M. C. Bradley, *Matthew. Poet, Historian, Dialectician*, Peter Lang, New York–Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–Oxford–Wien 2007, <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0694-1>.

17 M. W. Martin, *The Poetry of the Lord's Prayer: A Study in Poetic Device*, „Journal of Biblical Literature” 134 (2015) nr 2, s. 347–372, <https://doi.org/10.15699/jbl.1342.2015.2804>.

18 Zob. M. Rosik, *Judaistyczne tło Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 9–13)*, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein” 4 (2008), s. 41–49; N. Mendecki, *Modlitwa „osiemnastu błogosławieństw”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 37 (1984) nr 2, s. 140–143, <https://doi.org/10.21906/rbl.1270>. Zob. także D. Instone-Brewer, *The Eighteen Benedictions and the Minim before 70 CE*, „The Journal of Theological Studies” 54 (2003) nr 1, s. 25–44, <https://doi.org/10.1093/jts/54.1.25>; L. Finkelstein, *The Development of the Amidah*, „The Jewish Quarterly Review” 16 (1925) nr 1, s. 1–43, <https://doi.org/10.2307/1451747>; L. Liebreich, *The Intermediate Benedictions of the Amidah*, „The Jewish Quarterly Review” 42 (1952) nr 4, s. 423–426, <https://doi.org/10.2307/1453019>; A. Mishcon, *The Origin of אַתְּ צַמַּח דּוֹד and Its Place in the 'Amidah*, „The Jewish Quarterly Review” 18 (1927) nr 1, s. 37–43, <https://doi.org/10.2307/1451757>; A. Marmorstein, *The Amidah of the Public Fast Days*, „The Jewish Quarterly Review” 15 (1925) nr 3, s. 409–418, <https://doi.org/10.2307/1451587>; R. Kimelman, *The Daily 'Amidah and the Rhetoric of Redemption*, „The Jewish Quarterly Review” 79 (1988) nr 2–3, s. 165–197, <https://doi.org/10.2307/1454251>.

19 G. Bahr, *The Use of the Lord's Prayer in the Primitive Church*, „Journal of Biblical Literature” 84 (1965) nr 2, s. 153–159, <https://doi.org/10.2307/3264137>.

20 G. Schwarz, *Matthäus VI. 9–13/Lukas XI. 2–4: Emendation und Rückübersetzung*, art. cyt.

21 E. Lohmeyer, *Das Vater-unser*, wyd. 5, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1962, s. 16.

22 F. Mickiewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, cz. 1: *Rozdziały 1–11*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2011, s. 579 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 3.1).

na jednak wykluczyć, że oryginał był nie po aramejsku, lecz po hebrajsku²³, gdyż na samym początku chrześcijaństwa hebrajski był językiem mówionym i pisanym²⁴. Choć judaistyczne tło jest wyraźnie widoczne²⁵, to jednak jest to nowa modlitwa uczniów Nowego Przymierza²⁶. Niektórzy uważają *Pater noster* za modlitwę eschatologiczną²⁷, inni nie podzielają tego zdania²⁸. Pewny natomiast jest społeczny, tzn. wspólnotowy charakter tej modlitwy²⁹.

Mateuszowa Modlitwa Pańska zawiera jednak siedem prośb³⁰, co jest uwydatniane nawet w samych tytułach prac³¹, a Łukaszcza pięć, chociaż takie zakończenie *Ojciec nasz* może budzić wątpliwości³². U Mateusza umieszczona jest w centralnej części Kazania na Górze, co podkreśla jej szczególne

-
- 23 J. Carmignac, *Hebrew Translations of the Lord's Prayer: A Historical Survey*, [w:] *Biblical and Near Eastern Studies. Essays in Honor of William Sanford LaSor*, ed. by G. A. Tuttle, Eerdmans, Grand Rapids 1978, s. 19–79; A. Ponomariov, *The Lord's Prayer in a Wider Setting: a New Hebrew Reconstruction*, „Journal of Northwest Semitic Languages” 41 (2015) nr 1, s. 71–100.
 - 24 J. Grintz, *Hebrew as the Spoken and Written Language in the Last Days of the Second Temple*, „Journal of Biblical Literature” 79 (1960) nr 1, s. 32–47, <https://doi.org/10.2307/3264497>; P. Muchowski, *Język hebrajski kumrański, jego zasięg i status społeczny*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 51 (1998) nr 3, s. 161–168, <https://doi.org/10.21906/rbl.670>.
 - 25 M. Rosik, *Judaistyczne tło Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 9–13) w świetle idei ojcostwa Bożego w Kazaniu na górze*, „Verbum Vitae” 20 (2011), s. 115–138.
 - 26 A. Paciorek, *Nowa modlitwa uczniów Nowego Przymierza (Mt 6, 9–13)*, „Verbum Vitae” 4 (2003), s. 157–175.
 - 27 Np. R. E. Brown, *The Pater Noster as an Eschatological Prayer*, „Theological Studies” 22 (1961) nr 2, s. 175–208, <https://doi.org/10.1177/004056396102200201>; J. Jeremias, *The Lord's Prayer in Modern Research*, „The Expository Times” 71 (1960) nr 5, s. 141–146, <https://doi.org/10.1177/001452466007100504>; E. Lohmeyer, *Das Vater-unser*, wyd. 5, Bandenhoed & Ruprecht, Göttingen 1962; P. Trudinger, *The 'Our Father' in Matthew as Apocalyptic Eschatology*, „The Downside Review” 107 (1989) nr 366, s. 49–54, <https://doi.org/10.1177/001258068910736604>.
 - 28 Np. J. B. Gibson, *Matthew 6:9–13/Luke 11:2–4: An Eschatological Prayer?*, „Biblical Theology Bulletin” 31 (2001) nr 3, s. 96–105, <https://doi.org/10.1177/014610790103100304>; S. Van Tilborg, *A Form-Criticism of the Lord's Prayer*, „Novum Testamentum” 14 (1972) nr 2, s. 94–105, <https://doi.org/10.2307/1560176>.
 - 29 F. Gryglewicz, *Spółeczny charakter Modlitwy Pańskiej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 3 (1950) nr 3, s. 207–219, <https://doi.org/10.21906/rbl.2415>.
 - 30 *Katechizm Kościoła katolickiego*, 2803–2854.
 - 31 Np. M. Jaworska, *Pater noster: siedem prośb do Ojca*, „Ateneum Kapłańskie” 140 (2003) z. 1, s. 21–36; D. Wenham, *The Sevenfold Form of the Lord's Prayer in Matthew's Gospel*, „The Expository Times” 121 (2010) nr 8, s. 377–382, <https://doi.org/10.1177/0014524610364409>.
 - 32 Por. W. Popkes, *Die letzte Bitte des Vater-Unser Formgeschichtliche Beobachtungen zum Gebet Jesu*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche” 81 (1990) nr 1–2, s. 1–20, <https://doi.org/10.1515/zntw.1990.81.1-2.1>.

przesłanie odnośnie do modlitwy i moralności³³. Nie może zatem dziwić fakt, że to właśnie wersja Mateuszowa budzi większe zainteresowanie niż krótsza Łukasza³⁴.

Pomimo wyraźnych podobieństw można łatwo dostrzec różnice pomiędzy dwoma wersjami Modlitwy Pańskiej. Proponowano różne rozwiązania wyjaśnienia istotnych różnic pomiędzy tymi dwoma wersjami *Ojciec nasz*. Najprościej można je wytłumaczyć na cztery sposoby³⁵:

- Jezus nauczył tej modlitwy w dwóch różnych wersjach³⁶,
- Mateusz przekazał pierwotną wersję *Ojciec nasz*, którą skrócił Łukasz³⁷,
- krótsza wersja Łukasza jest starsza, rozszerzona później przez Mateusza³⁸,
- obie wersje reprezentują różne tradycje przekazane niezależnie od siebie³⁹.

Nowe światło na kompozycję tej modlitwy rzucają tzw. wzory Janowe. Okazuje się bowiem, że struktura Modlitwy Pańskiej może być skutkiem zastosowania modeli Janowych, które podkreślają godność Maryi jako Matki Pana.

33 O. O'Donovan, *Prayer and Morality in the Sermon on the Mount*, „Studies in Christian Ethics” 22 (2009) nr 1, s. 21–33, <https://doi.org/10.1177/0953946808100224>; D. E. Garland, *The Lord's Prayer in the Gospel of Matthew*, „Review & Expositor” 89 (1992) nr 2, s. 215–228, <https://doi.org/10.1177/003463739208900205>.

34 Zob. bibliografię odnośnie obu wersji np. w: P. Ostański, *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999*, t. 1–2, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw, Poznań 2002 (Series Bibliographica, 1); P. Ostański, *Bibliografia biblistyki polskiej 2000–2009*, t. 3–4, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw, Poznań 2010 (Series Bibliographica, 2); P. Ostański, *Bibliografia biblistyki polskiej 2010–2013/2014*, t. 5, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny, Poznań 2015 (Series Bibliographica, 3).

35 L. Mateja, *Dwie wersje Modlitwy Pańskiej odczytane w kluczu inicjacyjnym*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 389, <https://doi.org/10.31743/vp.3406>; F. Mickiewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, dz. cyt., cz. 1, s. 577–578; por. M. D. Goulder, *The Composition of the Lord's Prayer*, „The Journal of Theological Studies” 14 (1963) nr 1, s. 32, <https://doi.org/10.1093/jts/XIV.1.32>; R. Hammerling, *The Wondrous Origins of the Lord's Prayer*, [w:] *The Lord's Prayer in the Early Church. The Pearl of Great Price*, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 11–44, https://doi.org/10.1057/9780230113084_3.

36 Np. Orygenes, *De oratione*, 18, 3; L. Mateja, *Dwie wersje Modlitwy Pańskiej odczytane w kluczu inicjacyjnym*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 389–401, <https://doi.org/10.31743/vp.3406>.

37 Św. Augustyn, *De Fide. Spe Et Charitate*, 115–116, PL 40, 285–286.

38 Np. G. N. Stanton, *The Gospels and Jesus*, wyd. 2, Oxford University Press, Oxford–New York 2002, s. 6–11.

39 G. Schwarz, *Matthäus VI. 9–13/Lukas XI. 2–4: Emendation und Rückübersetzung*, art. cyt., s. 233.

2. Wzory Janowe

W Ewangelii Jana pojawia się jedna z najbardziej tajemniczych liczb w całej Biblii. W J 21, 11 mowa jest o 153 wielkich rybach złowionych przez uczniów Jezusa na Jego osobiste polecenie po nieudanych wcześniej połowach. Rozdział 21, w którym występuje liczba 153 ryb, znajduje się po pierwszym zakończeniu czwartej Ewangelii kanonicznej⁴⁰, rzucając nowe światło na życie Jezusa poprzez Jego chrystofanię⁴¹. Liczba tych ryb stanowiła od dawna dużą zagadkę dla uczonych biblijnych, a wcześniej także dla Ojców Kościoła. Wielu uważa, że jest to rzeczywista liczba ryb złowionych przez tych kilku uczniów⁴². Byli z zawodu rybakami, a ryby w I wieku były ważnym źródłem dochodu w Galilei⁴³, więc ich policzenie wydaje się czymś naturalnym. Jednak trudno Ewangelię Jana traktować literalnie⁴⁴. Proponowano więc różne wyjaśnienia znaczenia tej liczby⁴⁵. Niektóre z nich są nie tylko ciekawe, ale także godne uwagi⁴⁶:

-
- 40 Zob. H. Roose, *Joh 20,30f.: Ein (un)passender Schluss? Joh 9 und 11 als primäre Verweisstellen der Schlussnotiz des Johannesevangeliums*, „Biblica” 84 (2003) nr 3, s. 326–343, <https://doi.org/10.2143/BIB.84.3.3194477>; M. Martin, *A Note on the Two Endings of John*, „Biblica” 87 (2006) nr 4, s. 523–525, <https://doi.org/10.2143/BIB.87.4.3189067>; por. P. Minear, *The Original Functions of John 21*, „Journal of Biblical Literature” 102 (1983) nr 1, s. 85–98, <https://doi.org/10.2307/3260747>.
- 41 Por. G. O’Collins, *‘His Life Rose With Him’ – John 21 and the Resurrection of Jesus*, „Irish Theological Quarterly” 84 (2019) nr 2, s. 195–211, <https://doi.org/10.1177/0021140019829327>; P. E. Spencer, *Narrative Echoes in John 21: Intertextual Interpretation and Intratextual Connection*, „Journal for the Study of the New Testament” 22 (2000) nr 75, s. 49–68, <https://doi.org/10.1177/0142064X0002207504>.
- 42 Np. J. H. Bernard, *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to St. John*, T. & T. Clark, Edinburgh 1928, t. 2, s. 699–700.
- 43 R. Hakola, *The Production and Trade of Fish as Source of Economic Growth in the First Century ce Galilee: Galilean Economy Reexamined*, „Novum Testamentum” 59 (2017) nr 2, s. 111–130, <https://doi.org/10.1163/15685365-12341561>; por. K.-H. Ostmeier, *Armenhaus und Räuberhöhle? Galiläa zur Zeit Jesu*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche” 96 (2005) nr 3–4, s. 147–170, <https://doi.org/10.1515/zntw.2005.96.3-4.147>; zob. M. Rapinchuk, *The Galilee and Jesus in Recent Research*, „Currents in Biblical Research” 2 (2004) nr 2, s. 197–222, <https://doi.org/10.1177/1476993X0300200204>.
- 44 O. T. Owen, *One Hundred and Fifty Three Fishes*, „The Expository Times” 100 (1988) nr 2, s. 52, <https://doi.org/10.1177/001452468810000204>; zob. także M. J. J. Menken, *Numerical Literary Techniques in John. The Fourth Evangelist’s Use of Numbers of Words and Syllables*, Brill, Leiden 2014 (Novum Testamentum. Supplements, 55), <https://doi.org/10.1163/9789004266667>.
- 45 R. A. Culpepper, *Designs for the Church in the Imagery of John 21:1–14*, [w:] *Imagery in the Gospel of John. Terms, Forms, Themes, and Theology of Johannine Figurative Language*, eds. J. Frey, J. G. Van der Watt, R. Zimmermann, G. Kern, Mohr Siebeck, Tübingen 2006, s. 383–394 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 200).
- 46 R. Wróbel, *Chrystofania nad Jeziorem Tyberiadzkim (J 21, 1–14). Problemy interpretacyjne i znaczenie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 60 (2007) nr 3, s. 194, przypis 44, <https://doi.org/10.21906/>

- św. Augustyn zauważył, że suma liczb naturalnych od 1 do 17 wynosi 153, a liczba 17 jest sumą 10 (przykazań) oraz 7 (darów Ducha Świętego)⁴⁷,
- św. Hieronim twierdził, że w tamtym czasie Grecy znali 153 gatunki ryb⁴⁸,
- św. Cyryl z Aleksandrii uważał, że liczba 153 ma znaczenie symboliczne, gdyż jest złożona z liczby 100 reprezentującej pogan, liczby 50 przypisanej Izraelowi oraz z liczby 3 oznaczającej Trójcę Świętą⁴⁹,
- Heinz Kruse twierdził, że liczba 153 jest wartością numeryczną hebrajskiego wyrażenia „Kościół Miłości”⁵⁰, wymienił także wyrażenie „Dzieci Boga” jako spełniające jego obliczenia⁵¹,
- Robert Eisler sądził, że jest to suma wartości numerycznych dwóch greckich słów *συμων* („Szymon”) i *ιχθυσ* („ryba”)⁵²,
- John A. Emerton zwrócił uwagę, że wartość numeryczna dwóch hebrajskich słów *En-Gedi* i *En-Eglaim* w Ez 47, 9–10 wynosi 17 i 153⁵³,

rbl.371.

- 47 PL 35, 1963–1964; zob. także M. Wojciechowski, *Certains aspects algébriques de quelques nombres symboliques de la Bible (Gen 5; Gen 14, 14; Jn 21, 11)*, „Biblische Notizen” 23 (1984), s. 29–31.
- 48 PL 25, 474C; zob. także R. M. Grant, „One Hundred Fifty-Three Large Fish” (*John 21:11*), „Harvard Theological Review” 42 (1949) nr 4, s. 273–275, <https://doi.org/10.1017/S0017816000024329>; J. M. Ross, *One Hundred and Fifty-Three Fishes*, „The Expository Times” 100 (1989) nr 10, s. 375, <https://doi.org/10.1177/001452468910001005>; A. Pitta, *Ichthys ed oparion in Gv 21,1–14: Semplice variazione lessicale o differenza con valore simbolico?*, „Biblica” 71 (1990) nr 3, s. 348–364, <https://doi.org/10.2143/BIB.71.3.3217765>.
- 49 PG 74, 745.
- 50 H. Kruse, *Magni Pisces Centum Quinquaginta Tres*, „Verbum Domini” 38 (1960), s. 129–149.
- 51 Por. J. Romeo, *Gematria and John 21:11: The Children of God*, „Journal of Biblical Literature” 97 (1978) nr 2, s. 263–264, <https://doi.org/10.2307/3265625>.
- 52 R. Eisler, *Orpheus, The Fisher. Comparative Studies in Orphic and Early Christian Cult Symbolism*, J. M. Watkins, London 1921, s. 119.
- 53 J. A. Emerton, *The Hundred And Fifty-Three Fishes in John XXI. 11*, „The Journal of Theological Studies” 9 (1958) nr 1, s. 86–89, <https://doi.org/10.1093/jts/LX.1.86>; zob. także: P. R. Ackroyd, *The 153 Fishes in John XXI. 11 – A Further Note*, „The Journal of Theological Studies” 10 (1959) nr 1, s. 94, <https://doi.org/10.1093/jts/XI.1.94>; J. A. Emerton, *Some New Testament Notes*, „The Journal of Theological Studies” 11 (1960) nr 2, s. 335–336, <https://doi.org/10.1093/jts/XI.2.329>; B. Grigsby, *Gematria and John 21 – Another Look at Ezekiel 4710*, „The Expository Times” 95 (1984) nr 6, s. 177–178, <https://doi.org/10.1177/001452468409500607>; B. Grigsby, *‘If Any Man Thirsts...’: Observations on the Rabbinic Background of John 7,37–39*, „Biblica” 67 (1986) nr 1, s. 101–108, <https://doi.org/10.2143/BIB.67.1.3217958>; M. Rastoin, *Encore une fois les 153 poissons (Jn 21,11)*, „Biblica” 90 (2009) nr 1, s. 84–92, <https://doi.org/10.2143/BIB.90.1.3188895>.

- Neil J. McEleney uważa, że liczba 153 jest wartością numeryczną trzech greckich liter ιχθ (70+3+80), które są akrostychem greckiego wyrażenia Ἰησοῦς Χριστός Θεός⁵⁴,
- Douglas E. Oakman dopatruje się politycznego znaczenia tej liczby⁵⁵.

Powyższe interpretacje zasługują na uwagę, ale nie są przekonywujące⁵⁶, dlatego wciąż proponowane są nowe rozwiązania⁵⁷. Trudno także uważać liczbę 153 w J 21, 11 za istotny czynnik decydujący o jedności całej Ewangelii Jana⁵⁸. Jest wprawdzie liczbą trójkątną, która jest szczególnym przypadkiem tzw. liczb wielokątnych, ale to nie jedyny taki przypadek w Nowym Testamencie⁵⁹. Wyszukiwanie rozwiązań opartych na przypadkowych skojarzeniach wydaje się bezsensowne⁶⁰. Warto zauważyć, że żadna z tych interpretacji nie uwzględnia występowania tej liczby poza Biblią⁶¹. Liczbę 153 można znaleźć np. w objawieniach fatimskich⁶². Fakt ten może wskazywać, że ta tajemnicza liczba jest w jakiś sposób związana z Matką Bożą. Pojawia się przecież w Ewangelii Jana, któremu Jezus powierzył swoją Matkę umierając na krzyżu (por. J 19, 25–27) i tytułując Ją dostojnie „Niewiasta”⁶³.

54 Por. N. J. McEleney, *153 Great Fishes (John 21:11) – Gematriacal Atbash*, „Biblica” 58 (1977) nr 3, s. 411–417, <http://www.jstor.org/stable/42610891>.

55 Por. D. E. Oakman, *The Political Meaning of a Cipher – John 21:11: In memory of an unforgettable friend and scholar John J. Pilch*, „Biblical Theology Bulletin” 47 (2017) nr 2, s. 87–94, <https://doi.org/10.1177/0146107917697904>.

56 C. Marucci, *Il significato del numero 153 in Gv 21,11*, „Rivista Biblica” 52 (2004) nr 4, s. 403–440.

57 Zob. T. Nicklas, *‘153 große Fische’ (Joh 21, 11) Erzählerische Ökonomie und ‘johanneischer Überstieg’*, „Biblica” 84 (2003) nr 3, s. 366–387, <https://doi.org/10.2143/BIB.84.3.3194479>; M. Oberweis, *Die Bedeutung der neutestamentlichen »Rätselzahlen« 666 (Apk 13 18) und 153 (Joh 21 11)*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche” 77 (2009) nr 3–4, s. 226–241, <https://doi.org/10.1515/zntw.1986.77.3-4.226>; S. T. Tovar, *Sobre los 153 peces en Jn 21, 11. ¿Encierra el 153 un notarikón? ¿Remite a los no judíos?*, „Liber Annuus” 62 (2012), s. 107–117, <https://doi.org/10.1484/J.LA.5.101302>.

58 Por. R. Bauckham, *The 153 Fish and the Unity of the Fourth Gospel*, „Neotestamentica” 36 (2002) nr 1–2, s. 77–88, <http://www.jstor.org/stable/43049111>.

59 F. H. Colson, *Triangular Numbers in the New Testament*, „The Journal of Theological Studies” 16 (1915) nr 10, s. 67–76, <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVI.10.67>; S. Hart, *Triangular Numbers*, „The Journal of Theological Studies” 17 (1916) nr 10, s. 76–77, <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVII.10.76>.

60 Zob. M. Kiley, *Three More Fish Stories (John 21:11)*, „Journal of Biblical Literature” 127 (2008) nr 3, s. 529–531, <https://doi.org/10.2307/25610138>.

61 Por. G. Brooke, *4Q252 and the 153 Fish of John 21:11*, [w:] *Antikes Judentum und Frühes Christentum*, De Gruyter, Berlin–Boston 1999, s. 253–265, <https://doi.org/10.1515/9783110806069>.

62 P. M. Mucha, *Mother of the Lord and the 153 large fishes in John 21 : 11*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 62 (2009) nr 4, s. 298–299, <https://doi.org/10.21906/rbl.222>.

63 A. Nalewaj, *„Matka Jezusa” i „Niewiasta” jako tytuły Maryi w czwartej Ewangelii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63 (2010) nr 1, s. 13–30, <https://doi.org/10.21906/rbl.158>.

Okazuje się, że sam autor czwartej Ewangelii odpowiedział, co oznacza liczba 153 w J 21, 11. Liczba ta pojawia się w perykopie zawierającej chrystofanię nad Jeziorem Tyberiadzkim (J 21, 1–14)⁶⁴, której istotną osnową jest obfity połów. Perykopa o obfitym połowie jest także w Ewangelii Łukasza (Łk 5, 1–11), ale pomiędzy tymi dwoma opowiadaniem są istotne różnice. Kluczową różnicą u Jana jest liczba uczniów, która jest wskazówką do odczytania ukrytego znaczenia liczby 153 w J 21, 11⁶⁵:

- w J 21, 2 wymienionych jest pięciu uczniów z imienia (Szymon Piotr, Tomasz zwany Didymos, Natanael z Kany Galilejskiej, synowie Zebedeusza) oraz dwóch, których tożsamości nie da się ustalić; tych pięciu nazwanych uczniów i dwóch bez tożsamości zловиło 153 ryby (J 21, 11),
- w Łk 1, 43 jest greckie wyrażenie ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου składające się z pięciu wyrazów; dwa kluczowe wyrazy z tego wyrażenia (μήτηρ κυρίου) mają wartość numeryczną 153.

Liczby pięć i dwa są tutaj kluczowe. Jest to tzw. drugi wzór Janowy 5+2. Podkreśla on godność Maryi jako Matki Pana (Łk 1, 43)⁶⁶. Tych dwóch uczniów bez imienia stanowi jasną odpowiedź do odczytania znaczenia liczby 153 w J 21, 11.

Prawdopodobnie jednak w tekście pierwotnym wymienionych było jedynie pięciu uczniów z imienia, a dwóch bez imienia stanowiło marginalną głosę, która z czasem została włączona do tekstu właściwego⁶⁷. Redaktor Ewangelii Jana wymienił zatem tylko pięciu uczniów. Mogłoby się wydawać, że w ten sposób nie dał żadnej odpowiedzi, jak należy odczytać liczbę 153 w J 21, 11. Podając jednak pięciu uczniów z imienia, zawarł wyraźną wskazówkę do podkreślania godności Maryi jako Matki Pana:

- J 21, 2 wymienia trzech uczniów bezpośrednio z imienia (Szymon Piotr, Tomasz zwany Didymos, Natanael z Kany Galilejskiej) oraz dwóch uczniów, nie podając ich imion bezpośrednio, ale ustalenie ich tożsamości nie jest trudne (synowie Zebedeusza, czyli Jakub i Jan); tych trzech

64 Zob. R. Wróbel, *Chrystofania nad Jeziorem Tyberiadzkim (J 21, 1–14). Problemy interpretacyjne i znaczenie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 60 (2007) nr 3, s. 185–208, <https://doi.org/10.21906/rbl.371>.

65 P. M. Mucha, *Mother of the Lord and the 153 large fishes in John 21:11*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 62 (2009) nr 4, s. 300, <https://doi.org/10.21906/rbl.222>; P. M. Mucha, *What was the Origin of Number 153?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 66 (2013) nr 2, s. 101, <https://doi.org/10.21906/rbl.62>.

66 Por. M. Bockmuehl, *The Son of David and his Mother*, „The Journal of Theological Studies” 62 (2011) nr 2, s. 476–493, <https://doi.org/10.1093/jts/flr101>.

67 M.-J. Lagrange, *Évangile selon Saint Jean*, wyd. 7, Gabalda, Paris 1948, s. 523 (Études Bibliques, 13).

uczniów wymienionych bezpośrednio z imienia oraz dwóch synów Zebedeusza złowiło 153 ryby (J 21, 11),

- po opuszczeniu trzech mało istotnych słów z greckiego wyrażenia ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου w Łk 1, 43 zostają dwa kluczowe słowa (μήτηρ κυρίου), których wartość numeryczna wynosi 153.

Liczby trzy i dwa są tutaj kluczowe. Jest to tzw. pierwszy wzór Janowy 3+2. Także on podkreśla godność Maryi jako Matki Pana. U Jana są zatem dwa klucze podkreślające godność Maryi jako Matki Pana: pierwszy wzór 3+2 oraz drugi wzór 5+2.

Warto zauważyć, że Janowy obfity połów (J 21, 1–14) ma paralelę u Łukasza (Łk 5, 1–11)⁶⁸. Skoro u Łukasza jest greckie wyrażenie ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου (Łk 1, 43), a klucze do jego odczytania znajdują się w Ewangelii Jana (J 21, 2), to Jan musiał znać Ewangelię Łukasza i przereklamował Łukaszczy obfity połów (por. J 11, 1)⁶⁹. Pozwala to odtworzyć proces zmiany liczby uczniów biorących udział w połowie:

- (1) Łukasz wymienia trzech uczniów: Piotra, Jakuba i Jana (Łk 5, 1–11)⁷⁰,
- (2) autor czwartej Ewangelii kanonicznej zmodyfikował Łukaszczy połów ryb i zgodnie z pierwszym wzorem Janowym 3+2 dodał do trzech uczniów wymienionych przez Łukasza dwóch innych, mianowicie Tomasza Didymosa i Natanaela⁷¹,

68 Por. R. Pesch, *Der reiche Fischfang: Lk 5,1–11/Jo 21,1–14. Wundergeschichte, Berufungserzählung, Erscheinungsbericht*, Patmos-Verlag, Düsseldorf 1969; R. E. Brown, *The Gospel according to John (XIII–XXI)*, Doubleday, Garden City 1970, s. 1090 (Analecta Biblica, 29a).

69 Por. G. Blaskovic, *Die Erzählung vom reichen Fischfang (Lk 5,1–11; Joh 21,1–14). Wie Johannes eine Erzählung aus dem Lukasevangelium für seine Zwecke umschreibt*, [w:] *Johannes aenigmaticus. Studien zum Johannesevangelium für Herbert Leroy*, eds. S. Schreiber, A. Stimpfle, Pustet, Regensburg 2000, s. 103–120 (Biblische Untersuchungen, 29); E. Schweitzer, *The Good News According to Luke*, trans. D. E. Green, John Knox Press, Atlanta 1984, s. 103; R. H. Fuller, *The Formation of the Resurrection Narratives*, wyd. 2, Fortress Press, Philadelphia 1980, s. 147–152, 160–161; F. Neiryneck, *John 21*, „New Testament Studies” 36 (1990) nr 3, s. 321–336, <https://doi.org/10.1017/S0028688500015770>.

70 Por. B. Żychlińska, *Liczba trzy w Tradycji Łukaszczej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 54 (2001) nr 4, s. 295–302, <https://doi.org/10.21906/rbl.3580>.

71 Zob. próby ustalenia tożsamości tego ucznia: C. E. Hill, *The Identity of John's Nathanael*, „Journal for the Study of the New Testament” 20 (1998) nr 67, s. 45–61, <https://doi.org/10.1177/0142064X9802006703>; U. Holzmeister, *Nathanael fuitne idem ac S. Bartholomaeus Apostolus?*, „Biblica” 21 (1940) nr 1, s. 28–39, <http://www.jstor.org/stable/42631696>; K. Hanhart, *The Structure of John I 35 – IV 54*, s. 22–46, [w:] *Studies in John. Presented to Professor Dr. J. N. Sevenster on the Occasion of his Seventieth Birthday*, ed. W. C. van Unnik, Brill 1970 (Novum Testamentum. Supplements, 24), https://doi.org/10.1163/9789004266018_004; zob. także C. Knights, *Nathanael*

(3) skrybowie włączyli do tekstu właściwego, który wymieniał pięciu uczniów z imienia (Piotra, Jakuba, Jana, Tomasza Didymosa i Natanaela), wzmiankę o dwóch innych uczniach, którzy stanowili marginalną glosę (drugi wzór Janowy 5+2).

Liczba uczniów w J 21, 2 powstała zatem w wyniku procesu, który można przedstawić jako 3+2+2. W dalszej części artykułu okaże się, że spostrzeżenie to nie jest bezzasadne. Co ciekawe, apokaliptyczne trzęsienia ziemi, które zostały rozmieszczone według wzorów Janowych⁷², skomponowane są także według porządku 3+2+2:

- 3 razy σεισμός (Ap 8, 5; 11, 13. 19),
- 2 razy σεισμός μέγας (Ap 6, 12; 11, 13),
- 2 razy σεισμός (ἐγένετο lub οὕτως) μέγας (Ap 16, 18).

Nowa interpretacja liczby 153 w J 21, 11 odsłania jej ścisły związek z jednością całej Ewangelii Jana, rzucając nowe światło na problem struktury literackiej czwartej Ewangelii⁷³ – jest wartością numeryczną greckiego wyrażenia ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου, które wydaje się być formułą dla całej struktury Ewangelii Jana⁷⁴:

ἡ	J 1, 1 – J 1, 51
μήτηρ	Cud w Kanie Galilejskiej (J 2, 1–12)
τοῦ	J 2, 13 – J 19, 24
κυρίου	Testament z krzyża (J 19, 25–27)
μου	J 19, 28 – J 21, 25

Cud w Kanie Galilejskiej i testament z krzyża są kluczowymi perykopami – dwukrotnie pojawia się Maryja w Ewangelii Jana: na weselu w Kanie Galilejskiej (J 2, 1–12) i pod krzyżem Jezusowym (J 19, 25–27)⁷⁵. Jezus zwraca

and Thomas: Two Objectors, Two Confessors – Reading John 20:24–29 and John 1:44–51 in Parallel, „The Expository Times” 125 (2014) nr 7, s. 328–332, <https://doi.org/10.1177/0014524613494051>.

- 72 Zob. P. M. Mucha, *Matka Pana a apokaliptyczne trzęsienia ziemi*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 71 (2018) nr 4, s. 364–365, <https://doi.org/10.21906/rbl.3623>.
- 73 Por. S. Mędała, *Problem struktury literackiej czwartej Ewangelii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 46 (1993) nr 1, s. 11–17, <https://doi.org/10.21906/rbl.1020>.
- 74 P. M. Mucha, *What was the Origin of Number 153?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 66 (2013) nr 2, s. 112–114, <https://doi.org/10.21906/rbl.62>.
- 75 M. Czajkowski, *Maryja u progu i kresu dzieła Mesjasza (J 2, 1–11 i 19, 25–27)*, [w:] *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne*, red. F. Gryglewicz, wyd. 2, Katolicki Uniwersytet Lubelski Redakcja Wydawnictw, Lublin 1992, s. 27–40; por. także A. Nalewaj, *Analiza porównawcza struktury literackiej i motywów teologicznych w J 2, 1–12 i 20, 1–18*, „Studia Warmińskie” 49 (2012), s. 107–121, <https://doi.org/10.31648/sw.257>. Zob. W. Smereka, *Ecce Mater Tua*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 9 (1956) nr 4–6, s. 244–261, <https://doi.org/10.21906/rbl.2590>; T. Borkowska,

się w nich do Maryi dostojnym tytułem „Niewiasta”⁷⁶. Sam zatem podkreśla Jej godność, co świetnie odpowiada tej nowej interpretacji liczby 153 w J 21, 11.

3. Struktura Modlitwy Pańskiej w świetle wzorów Janowych

Wzory Janowe rzucają zupełnie nowe światło na budowę Modlitwy Pańskiej. Łukaszowy *Pater noster* składa się z pięciu prośb. Z tyłu słów składa się greckie wyrażenie ἡ μήτηρ τοῦ κυρίου μου w Łk 1, 43, które stało się podstawą do podkreślania godności Maryi jako Matki Pana. Co więcej, Łukaszowa wersja Modlitwy Pańskiej (Łk 11, 2b–4) zawiera trzy prośby dotyczące ludzkich potrzeb i spraw oraz dwie prośby skierowane do Boga, co odzwierciedla pierwszy wzór Janowy 3+2⁷⁷:

Dwie prośby skierowane do Boga

- (1) ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου·
- (2) ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου·

Trzy prośby odnoszące się do ludzkich potrzeb i spraw

- (3) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν·
- (4) καὶ ἄφεσις ἡμῖν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀφίομεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν·
- (5) καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν.

Rola Maryi w J 2, 1–12, „Colloquia Theologica Ottoniana” 1 (2018), s. 7–22, <https://doi.org/10.18276/cto.2018.1-01>; F. C. Burkitt, ‘Woman, What Have I To Do With Thee?’, „The Journal of Theological Studies” 13 (1912) nr 52, s. 594–595, <https://doi.org/10.1093/jts/os-XIII.52.594>; R. F. Collins, *Cana (Jn. 2:1–12) – The first of his signs or the key to his signs?*, „Irish Theological Quarterly” 47 (1980) nr 2, s. 79–95, <https://doi.org/10.1177/002114008004700201>; C. P. Ceroke, *Jesus and Mary at Cana: Separation or Association?*, „Theological Studies” 17 (1956) nr 1, s. 1–38, <https://doi.org/10.1177/004056395601700101>; J.-B. M. Bulembat, *Head-Waiter and Bridegroom of the Wedding at Cana: Structure and Meaning of John 2.1–12*, „Journal for the Study of the New Testament” 30 (2007) nr 1, s. 55–73, <https://doi.org/10.1177/0142064X07081546>.

76 A. Nalewaj, „*Matka Jezusa*” i „*Niewiasta*” jako tytuły Maryi w czwartej Ewangelii, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63 (2010) nr 1, s. 13–30, <https://doi.org/10.21906/rbl.158>; T. Langkammer, *Jn 2, 4 w świetle najnowszej egzegezy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 15 (1962) nr 2, s. 82–91, <https://doi.org/10.21906/rbl.2864>; B. Zbroja, *Teologia wypowiedzi Jezusa z krzyża*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 65 (2012) nr 3, s. 218–220, <https://doi.org/10.21906/rbl.94>.

77 Tekst grecki Nowego Testamentu w tym artykule za: *Novum Testamentum Graece*, begründet von E. und E. Nestle, hrsg. von B. und K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, wyd. 28, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2012.

Mateuszowy *Ojcze nasz* (Mt 6, 9–13) składa się z siedmiu prośb: z pięciu prośb Łukaszkowych oraz dwóch dodatkowych, których nie ma Łukasz. Został tutaj więc zastosowany drugi wzór Janowy 5+2:

Pięć prośb z Ewangelii Łukasza i dwie dodatkowe prośby

- (1) ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου·
- (2) ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου·
- (6) γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς·
- (3) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον·
- (4) καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν·
- (5) καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν,
- (7) ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.

Warto zauważyć, że dwie dodatkowe prośby w Ewangelii Mateusza, których nie ma u Łukasza, są dodane do prośb Łukaszkowych na końcu każdej z obu sekcji. Mateusz nie wstawił tych dwóch prośb w dowolnym miejscu, lecz jedną prośbę dodał na końcu sekcji skierowanej do Boga, gdyż do Niego się odnosi, oraz jedną prośbę na końcu sekcji odnoszącej się do ludzkich potrzeb i spraw.

Jak zostało wcześniej wspomniane, niektórzy uważają, że *Pater noster* składa się z sześciu prośb. Jeśli *Ojcze nasz* składałby się z sześciu prośb, to także podział tej modlitwy na dwa tryptyki zawierające po trzy prośby wynikałby z użycia pierwszego wzoru Janowego 3+2:

Trzy prośby skierowane do Boga

- (1) ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου·
- (2) ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου·
- (3) γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς·

Trzy prośby odnoszące się do ludzkich potrzeb i spraw

- (1) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δός ἡμῖν σήμερον·
- (2) καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφήκαμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν·
- (3) καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.

Po trzy prośby w każdej z dwóch sekcji

Modlitwa Pańska była zatem skomponowana według wzorów Janowych zarówno przez Łukasza, jak i Mateusza niezależnie od przyjętego podziału prośb w tej modlitwie. Oznacza to, że budowa Modlitwy Pańskiej jest mario logiczna. *Ojciec nasz* został więc zarówno przez Łukasza, jak i Mateusza ściśle związany z Matką Pana.

Chociaż podział Modlitwy Pańskiej na dwa tryptyki da się wyjaśnić za pomocą wzoru Janowego 3+2, to jednak taka budowa nie jest uzasadniona. Mateuszowa Modlitwa Pańska składa się wyraźnie z siedmiu prośb⁷⁸, a Łukaszcowa z pięciu. Takie liczby prośb w tej modlitwie wydają się być bronione przez cudowne rozmnożenia chleba. W Ewangeliach są dwa cuda, w których Jezus rozmnożył chleb: pierwszy opisany jest przez wszystkich ewangelistów (Mt 14, 13–21; Mk 6, 31–44; Łk 9, 12–17; J 6, 1–14); drugi znajduje się tylko u Mateusza i Marka (Mt 15, 32–39; Mk 8, 1–9)⁷⁹. Opowiadanie Łukasza różni się istotnie od Mateuszowych⁸⁰, a pewna cecha ujawnia się wyraźnie:

– u Łukasza jest tylko pierwsze rozmnożenie chleba (Łk 9, 12–17), w którym Jezus posłużył się pięcioma chlebami, czyli tą samą liczbą, która jest liczbą prośb w Łukaszcwym *Ojciec nasz*.

78 *Katechizm Kościoła katolickiego*, 2803–2854.

79 Zob. np. S. A. Hunt, *Rewriting the Feeding of Five Thousand: John 6.1–15 as a Test Case for Johannine Dependence on the Synoptic Gospels*, Peter Lang, New York–Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–Oxford–Wien 2011 (Studies in Biblical Literature, 125), <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0153-3>; A. M. Farrer, *Loaves and Thousands*, „The Journal of Theological Studies” 4 (1953) nr 1, s. 1–14, <https://doi.org/10.1093/jts/IV.1.1>; J. Knackstedt, *Die beiden Brotvermehrungen im Evangelium*, „New Testament Studies” 10 (1964) nr 3, s. 309–335, <https://doi.org/10.1017/S0028688500024231>; B. Van Iersel, *Die wunderbare Speisung und das Abendmahl in der synoptischen Tradition (Mk VI 35–44 par., VIII 1–20 par.)*, „Novum Testamentum” 7 (1964) nr 3, s. 167–194, <https://doi.org/10.2307/1560311>; G. Ziener, *Das Brotwunder im Markusevangelium*, „Biblische Zeitschrift” 4 (1960), s. 282–285; J. R. C. Cousland, *The Feeding of the Four Thousand Gentiles in Matthew? Matthew 15:29–39 as a Test Case*, „Novum Testamentum” 41 (1999) nr 1, s. 1–23, <https://doi.org/10.1163/156853699323281883>; H. Montefiore, *Revolt in the Desert?*, „New Testament Studies” 8 (1962) nr 2, s. 135–141, <https://doi.org/10.1017/S0028688500005890>; G. H. Boobyer, *The Eucharistic Interpretation of the Miracles of the Loaves in St. Mark's Gospel*, „The Journal of Theological Studies” 3 (1952) nr 2, s. 161–171, <https://doi.org/10.1093/jts/III.2.161>; I. Buse, *The Gospel Accounts of the Feeding of the Multitudes*, „The Expository Times” 74 (1963) nr 6, s. 167–170, <https://doi.org/10.1177/001452466307400603>; E. Bammel, *The Feeding of the Multitude*, [w:] *Jesus and the Politics of his Day*, eds. E. Bammel, C. F. D. Moule, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 211–240, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511554834.014>.

80 Por. W. C. K. Poon, *Superabundant Table Fellowship in the Kingdom: The Feeding of the Five Thousand and the Meal Motif in Luke*, „The Expository Times” 114 (2003) nr 7, s. 224–230, <https://doi.org/10.1177/001452460311400703>.

– u Mateusza oprócz pierwszego jest także drugie rozmnożenie chleba (Mt 15, 32–39), w którym Jezus posłużył się siedmioma chlebami, czyli liczbą, która jest liczbą prośb w Mateuszowym *Ojcze nasz*.

Co więcej, w pierwszym rozmnożeniu chleba jest pięć chlebów i dwie ryby (drugi wzór Janowy 5+2), a w drugim rozmnożeniu nie ma podanej dokładnej liczby ryb, tylko liczba chlebów – siedem chlebów to jest przecież suma pięciu chlebów oraz dwóch chlebów (drugi wzór Janowy 5+2). Uderzające podobieństwo wydaje się potwierdzać, że Łukaszczy *Ojcze nasz* składa się z pięciu prośb, a Mateuszowy z siedmiu. Modlitwa Pańska została zatem zarówno w wersji Mateuszowej, jaki i Łukaszczy skomponowana według wzorów Janowych. Spostrzeżenie to prowadzi do kilku ciekawych i ważnych wniosków.

4. Konkluzje

W świetle wzorów Janowych powstanie Modlitwy Pańskiej przebiegało w dwóch etapach:

- (1) Łukasz skomponował swoją wersję *Ojcze nasz* według pierwszego modelu Janowego 3+2 z trzech prośb dotyczących ludzkich potrzeb i spraw oraz dwóch prośb odnoszących się do Boga.
- (2) Mateusz przejął Łukaszczy *Ojcze nasz* składający się z pięciu prośb i dodał do nich dwie inne, stosując w ten sposób drugi model Janowy 5+2.

W świetle wzorów Janowych Mateuszowy *Ojcze nasz* nie pochodzi bezpośrednio od samego Jezusa, lecz jest Łukaszczy wersją przejętą i uzupełnioną przez Mateusza. Nie wyklucza to jednak, że poszczególne prośby mogą pochodzić bezpośrednio od Jezusa⁸¹. Co ciekawe, niektórzy uważają, że pierwotnie *Pater noster* składał się tylko z trzech prośb, które dotyczyły ludzkich spraw i potrzeb⁸². Jeśli pierwotny *Pater noster* rzeczywiście istniał i składał się tylko z trzech prośb, to powstanie Modlitwy Pańskiej przebiegało w trzech etapach:

81 Por. J. C. O'Neill, *The Lord's Prayer*, „Journal for the Study of the New Testament” 16 (1993) nr 51, s. 3–25, <https://doi.org/10.1177/0142064X9301605101>.

82 Np. E. Von Dobschütz, *The Lord's Prayer*, „Harvard Theological Review” 7 (1914) nr 3, s. 296–297, <https://doi.org/10.1017/S0017816000011433>; G. Klein, *Die ursprüngliche Gestalt des Vaterunsers*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche” 7 (2009) nr 1, s. 35, <https://doi.org/10.1515/zntw.1906.7.1.34>; I. Abrahams, *Studies in Pharisaism and the Gospels*, t. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1924, s. 100.

(1) Istnienie przedkanonicznego *Ojcze nasz* składającego się tylko z trzech próśb:

- [1] Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj;
- [2] I przebac nam nasze winy, jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili;
- [3] I nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie.

(2) Przejęcie przez Łukasza pierwotnego *Pater noster* składającego się z trzech próśb i dodanie do nich dwóch próśb odnoszących się do Boga (pierwszy wzór Janowy 3+2):

- [4] Niech się święci Twoje imię;
- [5] Niech przyjdzie Twoje królestwo!

- [1] Naszego chleba powszedniego dawaj nam na każdy dzień;
- [2] I przebac nam nasze grzechy, bo i my przebaczymy każdemu, kto nam zawini;
- [3] I nie dopuść, byśmy ulegli pokusie.

(3) Przejęcie przez Mateusza Łukaszowego *Pater noster* składającego się z pięciu próśb i dodanie do nich dwóch innych (drugi wzór Janowy 5+2):

- [4] Niech się święci imię Twoje;
- [5] Niech przyjdzie królestwo Twoje!
- [6] **Niech Twoja wola spełnia się na ziemi, tak jak i w niebie.**
- [1] Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj;
- [2] I przebac nam nasze winy, jak i my przebaczymy tym, którzy przeciw nam zawinili;
- [3] I nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie,
- [7] **Ale nas zachowaj od złego!**

Cały proces kompozycji Modlitwy Pańskiej przebiegał zatem według formuły 3+2+2. W drugim punkcie niniejszego artykułu zostało pokazane, że według tego modelu zmieniała się także liczba uczniów biorących udział w obfitym połowie ryb (Łk 5, 1–11; J 21, 1–8). Nie był to więc żaden przypadek.

Wykorzystanie przez Mateusza i Łukasza wzorów Janowych w Modlitwie Pańskiej rzuca nowe światło na problem synoptyczny. Mateusz znał Ewangelię Łukasza i Łukaszową wersję Modlitwy Pańskiej wykorzystał w swojej Ewangelii. Nie korzystał zatem ze źródła Q, lecz bezpośrednio z Ewangelii

Łukasza⁸³. Ten logiczny wniosek stoi w sprzeczności z powszechnie przyjmowanymi rozwiązaniami problemu synoptycznego⁸⁴.

Bezpośrednia zależność Mateusza od Ewangelii Łukasza może zaskakiwać, ale jeszcze bardziej dziwi, że ta zależność jest zbieżna z kolejnością tych dwóch Ewangelii otrzymaną w wyniku tzw. hipertekstualnej interpretacji powstania Ewangelii kanonicznych⁸⁵. Wątpliwe jest, by Ewangelie były owocem systematycznego, sekwencyjnego i hipertekstualnego opracowania Listów Pawłowych⁸⁶, ale obecność wzorów Janowych zarówno w Mateuszowej, jak i Łukaszowej Modlitwie Pańskiej dowodzi, że Mateusz znał Ewangelię Łukasza i jego *Ojciec nasz* rozszerzył o dwie dodatkowe prośby zgodnie z drugim wzorem Janowym 5+2. Odkrycie zatem wzorów Janowych zarówno w Mateuszowej, jak i Łukaszowej Modlitwie Pańskiej broni pierwszeństwa

83 Por. A. Paciorek, *Q – Ewangelia Galilejska*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001, s. 295–297 (Źródła i Monografie, 221); S. Carruth, S. D. Anderson, A. Garsky, *Q 11:2b–4*, Peeters, Leuven 1996 (Documenta Q).

84 Zob. np. B. Adamczewski, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2010, s. 19–186, <https://doi.org/10.3726/978-3-653-00190-7>; R. Bartnicki, *Najnowsze rozwiązania problemu synoptycznego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 42 (1989) nr 1, s. 28–41, <https://doi.org/10.21906/rbl.2020>; R. Bartnicki, *Problem synoptyczny dawniej i dzisiaj*, „Studia Theologica Varsoviensia” 27 (1989) nr 1, s. 15–73.

85 Zob. B. Adamczewski, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2010, <https://doi.org/10.3726/978-3-653-00190-7>; B. Adamczewski, *The Gospel of Matthew. A Hypertextual Commentary*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Warszawa–Wien 2017, <https://doi.org/10.3726/b10799>; B. Adamczewski, *The Gospel of Luke. A Hypertextual Commentary*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2016, <https://doi.org/10.3726/978-3-653-06278-6>.

86 R. B. Vinson, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels by Bartosz Adamczewski*, „The Catholic Biblical Quarterly” 74 (2012) nr 1, s. 141–142, <http://www.jstor.org/stable/43727932>; P. Foster, *Review Article: Q or Not Q?: A Self-deluded Attempt to Solve the Synoptic Problem*, „The Expository Times” 122 (2011) nr 4, s. 177–180, <https://doi.org/10.1177/0014524610384325>; T. E. Phillips, *Q or Not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels – by Bartosz Adamczewski*, „Religious Studies Review” 37 (2011) nr 2, s. 130, https://doi.org/10.1111/j.1748-0922.2011.01513_7.x; E. Lipiński, *Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, „The Polish Journal of Biblical Research” 10 (2011) nr 1–2, s. 164–165; A. Malina, *Bartosz Adamczewski, Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels*, Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2010, 554 s., „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 46 (2013) nr 2, s. 468–479.

Ewangelii Łukasza przed Mateuszową, co jest proponowane tylko przez niektórych uczonych⁸⁷. Oznacza to także odrzucenie istnienia źródła Q⁸⁸.

Łukasz nie skrócił Mateuszowej wersji *Ojczy nasz*⁸⁹, a zatem i nie przedredagował Mateuszowego Kazania na Górze⁹⁰. Zgadza się to z niemal powszechnym przekonaniem egzegetów ostatnich dwóch stuleci, którzy wersję krótszą uważali za starszą. Trudno sobie zresztą wyobrazić, by Łukasz usuwał jakiegokolwiek istotne części tekstu z tak ważnej modlitwy Jezusa⁹¹. Co więcej, obecność wzorów Janowych w Modlitwie Pańskiej podważa pogląd, że Łukaszowa wersja *Ojczy nasz* mogła pochodzić z greckich Kościołów, a wersja Mateuszowa mogła powstać w środowisku aramejskim bądź syryjskim⁹².

Dwie wersje Modlitwy Pańskiej nie są zatem dwiema różnymi, choć podobnymi do siebie modlitwami⁹³, lecz Mateuszowa jest przedredagowaną wersją Łukaszowej. Wersją pierwotną jest zatem wersja z Ewangelii Łukasza i ta właśnie powinna być wyjściem do rozważań⁹⁴. Trzeba także pamiętać, że trzecia

87 Np. R. Huggins, *Matthean Posteriority: A Preliminary Proposal*, „Novum Testamentum” 34 (1992) nr 1, s. 1–22, <https://doi.org/10.1163/156853692X00131>; M. Hengel, *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus. Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung*, Mohr Siebeck, Tübingen 2008; C. G. Wilke, *Der Urevangelist oder exegetisch kritische Untersuchung über das Verwandtschaftsverhältnis der drei ersten Evangelien*, Gerhard Fleischer, Dresden–Leipzig 1838; L. William, *The Origin of the Gospels*, „The Church Quarterly Review” 94 (1922), s. 216–239.

88 Por. np. P. Foster, *Is It Possible to Dispense with Q?*, „Novum Testamentum” 45 (2003) nr 4, s. 313–337, <https://doi.org/10.1163/156853603322538730>; A. Farrer, *On Dispensing with Q*, [w:] *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot*, ed. D. E. Nineham, Blackwell, Oxford 1955, s. 55–88; M. S. Goodacre, *The synoptic problem: a way through the maze*, Sheffield Academic Press, London–New York 2001; M. S. Goodacre, *The Case Against Q: Studies in Markan Priority and the Synoptic Tradition*, Trinity Press International, Harrisburg 2002; M. D. Goulder, *Luke: a new paradigm*, t. 1–2, Sheffield 1989.

89 Por. M. D. Goulder, *The Composition of the Lord's Prayer*, „The Journal of Theological Studies” 14 (1963) nr 1, s. 32–45, <https://doi.org/10.1093/jts/XIV.1.32>.

90 Por. A. Kowalczyk, *Łukasz przedredagował Mateuszowi Kazanie na Górze*, „Studia Gdańskie” 15–16 (2002–2003), s. 27–39.

91 F. Mickiewicz, *Ewangelia według św. Łukasza*, dz. cyt., cz. 1, s. 577–578.

92 Por. R. E. Brown, *The Pater Noster as an Eschatological Prayer*, [in:] *New Testament Essays*, ed. R. E. Brown, The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1965, s. 200; R. E. Brown, *The Pater Noster as an Eschatological Prayer*, „Theological Studies” 22 (1961) nr 2, s. 175–208, <https://doi.org/10.1177/004056396102200201>.

93 Por. L. Mateja, *Dwie wersje Modlitwy Pańskiej odczytane w kluczu inicjacyjnym*, „Vox Patrum” 67 (2017), s. 389–401, <https://doi.org/10.31743/vp.3406>.

94 Zob. np. R. Leaney, *The Lucan Text of the Lord's Prayer (Lk XI 2–4)*, „Novum Testamentum” 1 (1957) nr 1, s. 103–111, <https://doi.org/10.1163/156853685X00571>; P. Edmonds, *The Lucan Our Father: A Summary of Luke's Teaching on Prayer?*, „The Expository Times” 91 (1980) nr 5, s. 140–143,

Ewangelia kanoniczna była jedyną, którą uznawał Marcjon⁹⁵ – człowiek, który odegrał niemałą rolę w chrześcijaństwie w II wieku⁹⁶. Dlatego sensownym jest badanie tekstu Modlitwy Pańskiej w Ewangelii Marcjona⁹⁷, zwłaszcza że niektórzy uważają, iż to Ewangelia Marcjona była źródłem dla Łukasza⁹⁸.

W świetle wzorów Janowych próby rekonstrukcji pierwotnej formy Modlitwy Pańskiej w oparciu o synoptyczny układ Ewangelii Mateusza i Łukasza są bezzasadne⁹⁹. Co więcej, cuda rozmnożenia chleba potwierdzają zależność Mateusza od Ewangelii Łukasza¹⁰⁰. W świetle wzorów Janowych trudno mówić o dwóch historycznych wydarzeniach rozmnożenia chleba, które pochodzą z różnych tradycji¹⁰¹, lecz drugie rozmnożenie chleba jest

<https://doi.org/10.1177/001452468009100504>; J. Flis, *Struktura i treść krótszej wersji modlitwy „Ojciec nasz” (Łk 11, 2b–4)*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2013), s. 21–41.

95 Zob. Tertulian, *Adversus Marcionem*.

96 J. M. Lieu, *Marcion and the Making of a Heretic. God and Scripture in the Second Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139245876>; S. Moll, *The Arch-Heretic Marcion*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 250), <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151539-2>; P. Foster, *Marcion: His Life, Works, Beliefs, and Impact*, „The Expository Times” 121 (2010) nr 6, s. 269–280, <https://doi.org/10.1177/0014524609357509>.

97 D. Roth, *The Text of the Lord’s Prayer in Marcion’s Gospel*, „Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 103 (2012) nr 1, s. 47–63, <https://doi.org/10.1515/znw-2012-0003>.

98 Zob. np. M. Klinghardt, *Markion vs. Lukas: Plädoyer für die Wiederaufnahme eines alten Falles*, „New Testament Studies” 52 (2006) nr 4, s. 484–513, <https://doi.org/10.1017/S0028688506000270>; M. Klinghardt, *The Marcionite Gospel and the Synoptic Problem: A New Suggestion*, „Novum Testamentum” 50 (2008) nr 1, s. 1–27, <https://doi.org/10.1163/156853608X257527>. Zob. także J. B. Tyson, *Marcion and Luke-Acts. A Defining Struggle*, University of South Carolina Press, Columbia 2006; C. B. Waite, *History of the Christian Religion to the Year Two Hundred*, C. V. Waite, Chicago 1881; D. Roth, *Marcion’s Gospel and Luke: The History of Research in Current Debate*, „Journal of Biblical Literature” 127 (2008) nr 3, s. 513–527, <https://doi.org/10.2307/25610137>.

99 Por. np. B. Heininger, *Die Inkulturation des Christentums: Aufsätze und Studien zum Neuen Testament und seiner Umwelt*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, s. 5–8 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 255), <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151544-6>.

100 Por. F. Neiryneck, *Response to the Multiple Stage Hypothesis. I. The Introduction to the Feeding Story*, [w:] *The Interrelation of the Gospels: A Symposium Led by M.E. Boismard, WR. Framar, F. Neiryneck, Jerusalem 1984*, ed. D. L. Dungan, Louvain University Press, Louvain 1990, s. 81–93; W. R. Stegner, *Lukan Priority in the Feeding of the Five Thousand*, „Chicago Society of Biblical Research” 21 (1976), s. 19–28.

101 Por. J. Knackstedt, *Die beiden Brotvermehrungen im Evangelium*, „New Testament Studies” 10 (1964) nr 3, s. 309–335, <https://doi.org/10.1017/S0028688500024231>.

przeredagowanym dubletem pierwszego¹⁰², tak jak Mateuszowy *Ojciec nasz* jest przeredagowaną wersją Łukaszewego.

Podsumowując, Modlitwa Pańska została skomponowana w dwóch głównych etapach: najpierw przez Łukasza według pierwszego wzoru Janowego 3+2 (Łk 11, 2b–4), a potem – w oparciu o istniejącą już wersję w Ewangelii Łukasza – przez Mateusza według drugiego wzoru Janowego 5+2 (Mt 6, 9–13). Kompozycja Modlitwy Pańskiej była zatem zarówno u Łukasza, jak i u Mateusza powiązana z Matką Pana. Wzory Janowe odsłaniają jej mariologiczny charakter, do tej pory zupełnie nieznan.

Abstrakt

Modlitwa Pańska w świetle wzorów Janowych

Wzory Janowe, które ujawniają godność Maryi jako „Matki Pana”, rzucają nowe światło na Modlitwę Pańską. Łukaszewy *Ojciec nasz* zawiera trzy prośby dotyczące ludzkich potrzeb i dwie prośby skierowane do Boga, co odzwierciedla pierwszy wzór Janowy 3+2. Mateuszowy *Pater noster* składa się z pięciu Łukaszkowych prośb i dwóch dodatkowych prośb, które występują tylko w Ewangelii Mateusza. Odpowiada to drugiemu wzorowi Janowemu 5+2. W świetle modeli Janowych Łukaszewy *Ojciec nasz* był wykorzystany przez Mateusza, który uzupełnił wersję Łukaszkową.

Słowa kluczowe: Modlitwa Pańska, Ojciec nasz, Jan Ewangelista

Abstract

The Lord's Prayer in Light of the Johannine Models

The Johannine models, which present Mary's dignity as the "Mother of God," shed new light on the Lord's prayer. Luke's Our Father contains three requests concerning human needs and two requests directed towards God, which is reflected in the first Johannine model 3+2. Matthew's Pater noster consists of five requests from Luke and two additional requests that only appear in the Gospel of Matthew. This corresponds to the second Johannine model 5+2. In light of the Johannine models, "Our Father" was used by Matthew, who supplemented Luke's version.

Keywords: Lord's prayer, Our Father, John the Evangelist

102 Por. B. van Iersel, *Die wunderbare Speisung und das Abendmahl in der synoptischen Tradition* (Mk VI 35–44 par., VIII 1–20 par.), „Novum Testamentum” 7 (1964) nr 3, s. 167–194, <https://doi.org/10.2307/1560311>; G. Ziener, *Das Brotwunder im Markusevangelium*, „Biblische Zeitschrift” 4 (1960), s. 282–285.

References

- Ackroyd, P. R. (1959). The 153 Fishes in John XXI. 11 – A Further Note. *The Journal of Theological Studies*, 10(1), 94–94. <https://doi.org/10.1093/jts/X.1.94>
- Adamczewski, B. (2010). *Q or not Q?* Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-00190-7>
- Adamczewski, B. (2016). *The Gospel of Luke*. Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-06278-6>
- Adamczewski, B. (2017). *The Gospel of Matthew*. Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b10799>
- Aland, B., Aland, K., Karavidopoulos, J., Martini, C. M., Metzger, B. M., & Strutwolf, H. (Eds.). (2012). *Novum Testamentum Graece* (E. Nestle & E. Nestle, Trans.; 28th ed.). Deutsche Bibelgesellschaft.
- Ayo, N. (1992). *The Lord's prayer. A survey theological and literary*. University of Notre Dame Press.
- Bahr, G. J. (1965). The Use of the Lord's Prayer in the Primitive Church. *Journal of Biblical Literature*, 84(2), 153–159. <https://doi.org/10.2307/3264137>
- Bammel, E. (1984). The Feeding of the Multitude. In E. Bammel & C. F. D. Moule (Eds.), *Jesus and the Politics of his Day* (1st ed., pp. 211–240). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511554834.014>
- Barr, J. (1988). 'Abbā isn't 'daddy' *The Journal of Theological Studies*, 39(1), 28–47. <https://doi.org/10.1093/jts/39.1.28>
- Bartnicki, R. (1989). Najnowsze rozwiązania problemu synoptycznego. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 42(1), 28–41. <https://doi.org/10.21906/rbl.2020>
- Baukhram, R. (2002). The 153 Fish and the Unity of the Fourth Gospel. *Neotestamentica*, 36(1–2), 77–88.
- Bednarz, M. (1999). *Ojciec nasz*. Biblos.
- Bernard, J. H., & McNeile, A. H. (1928). *The international critical commentary. A critical and exegetical commentary on the Gospel According to St. John* (Vol. 2). T. & T. Clark.
- Blaskovic, G. (2001). Die Erzählung vom reichen Fischfang (Lk 5,1–11; Joh 21,1–14). Wie Johannes eine Erzählung aus dem Lukasevangelium für seine Zwecke umschreibt. In S. Schreiber & H. Leroy (Eds.), *Johannes aenigmaticus Studien zum Johannesevangelium für Herbert Leroy* (pp. 103–120). Pustet.
- Blumenthal, C. (2017). „... wie im Himmel so auf Erden“ Die räumlichen Implikationen der Vergebungsbite des matthäischen Vaterunsers. *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft*, 108(2), 191–211. <https://doi.org/10.1515/znw-2017-0008>
- Bockmuehl, M. (2011). The Son of David and his Mother. *The Journal of Theological Studies*, 62(2), 476–493. <https://doi.org/10.1093/jts/flr101>
- Boobyer, G. H. (1952). The Eucharistic Interpretation of the Miracles of the Loaves in St. Mark's Gospel. *The Journal of Theological Studies*, 3(2), 161–171. <https://doi.org/10.1093/jts/III.2.161>
- Borkowska, T. (2018). Rola Maryi w J 2, 1–12. *Colloquia Theologica Ottoniana*, 1, 7–22. <https://doi.org/10.18276/cto.2018.1-01>
- Bradley, M. C. (2007). *Matthew. Poet, Historian, Dialectician*. Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0694-1>
- Brooke, G. J. (1999). 4Q252 and the 153 Fish of John 21:11. In *Antikes Judentum und Frühes Christentum Festschrift für Hartmut Stegemann zum 65. Geburtstag*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110806069.253>
- Brown, M. J. (2000). „Panem Nostrum”: The Problem of Petition and the Lord's Prayer. *The Journal of Religion*, 80(4), 595–614. <https://doi.org/10.1086/490715>
- Brown, R. E. (1965). The Pater Noster as an Eschatological Prayer. In R. E. Brown (Ed.), *New Testament Essays* (pp. 175–208). The Bruce Publishing Company.
- Brown, Raymond E. (1961). The Pater Noster as an Eschatological Prayer. *Theological Studies*, 22(2), 175–208. <https://doi.org/10.1177/004056396102200201>
- Brown, Raymond Edward. (1970). *The Gospel according to John (XIII–XXI)*. Doubleday.
- Bulembat, J.-B. M. (2007). Head-Waiter and Bridegroom of the Wedding at Cana: Structure and Meaning of John 2.1–12. *Journal for the Study of the New Testament*, 30(1), 55–73. <https://doi.org/10.1177/0142064X07081546>
- Burkitt, F. C. (1912). 'Woman, What Have I To Do With Thee?' *The Journal of Theological Studies*, 13(52), 594–595. <https://doi.org/10.1093/jts/os-XIII.52.594>

- Buse, I. (1963). The Gospel Accounts of the Feeding of the Multitudes. *The Expository Times*, 74(6), 167–170. <https://doi.org/10.1177/001452466307400603>
- Carmignac, J. (1969). *Recherches sur le « Notre Père »*. Letouzey & Ané.
- Carmignac, J. (1978). Hebrew Translations of the Lord's Prayer: A Historical Survey. In G. A. Tuttle (Ed.), *Biblical and Near Eastern Studies. Essays in Honor of William Sanford LaSor* (pp. 19–79). Eerdmans.
- Carruth, S., Garsky, A., Anderson, S. D., Robinson, J. M., & Carruth, S. (1996). *Q 11:2b–4*. Peeters.
- Ceroke, C. P. (1956). Jesus and Mary at Cana: Separation or Association? *Theological Studies*, 17(1), 1–38. <https://doi.org/10.1177/004056395601700101>
- Clark, D. (2016). *The Lord's Prayer. Origins and Early Interpretations*. Brepols Publishers.
- Collins, R. F. (1980). Cana (Jn. 2:1–12) – The first of his signs or the key to his signs? *Irish Theological Quarterly*, 47(2), 79–95. <https://doi.org/10.1177/002114008004700201>
- Colson, F. H. (1915). Triangular Numbers in the New Testament. *The Journal of Theological Studies*, 16(10), 67–76. <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVI.10.67>
- Cousland, J. R. C. (1999). The Feeding of the Four Thousand Gentiles in Matthew? Matthew 15:29–39 as a Test Case. *Novum Testamentum*, 41(1), 1–23. <https://doi.org/10.1163/156853699323281883>
- Culpepper, R. A. (2006). Designs for the Church in the Imagery of John 21:1–14. In J. Frey, J. G. Van der Watt, & R. Zimmermann (Eds.), *Imagery in the Gospel of John. Terms, forms, themes, and theology of Johannine figurative language* (pp. 369–402). Mohr Siebeck.
- Czajkowski, M. (1992). Maryja u progu i kresu dzieła Mesjasza (J 2, 1–11 i 19, 25–27). In F. Gryglewicz (Ed.), *Egzegeza Ewangelii św. Jana. Kluczowe teksty i tematy teologiczne* (2nd ed., pp. 27–40). Katolicki Uniwersytet Lubelski Redakcja Wydawnictw.
- Dąbek, T. M. (2000). Boże synostwo a ludzkie braterstwo Teologia wezwania Ojczcie nasz. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 53(3–4), 189–198. <https://doi.org/10.21906/rbl.506>
- Drake, L. (2014). Did Jesus Oppose the prosbul in the Forgiveness Petition of the Lord's Prayer? *Novum Testamentum*, 56(3), 233–244. <https://doi.org/10.1163/15685365-12341447>
- Drozd, J. (1983). *Ojczcie nasz. Modlitwa Pańska według współczesnej egzegezy*. Księgarnia św. Jacka.
- Edmonds, P. (1980). The Lucan Our Father: A Summary of Luke's Teaching on Prayer? *The Expository Times*, 91(5), 140–143. <https://doi.org/10.1177/001452468009100504>
- Eisler, R. (1921). *Orpheus, The fisher. Comparative studies in Orphic and early Christian cult symbolism*. J. M. Watkins.
- Emerton, J. A. (1958). The Hundred And Fifty-Three Fishes in John XXI. 11. *The Journal of Theological Studies*, 9(1), 86–89. <https://doi.org/10.1093/jts/IX.1.86>
- Emerton, J. A. (1960). Some New Testament Notes. *The Journal of Theological Studies*, 11(2), 329–336. <https://doi.org/10.1093/jts/XI.2.329>
- Farrer, A. (1955). On Dispensing with Q. In D. E. Nineham (Ed.), *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot* (pp. 55–88). Blackwell.
- Farrer, A. M. (1953). Loaves and Thousands. *The Journal of Theological Studies*, 4(1), 1–14. <https://doi.org/10.1093/jts/IV.1.1>
- Finkelstein, L. (1925). The Development of the Amidah. *The Jewish Quarterly Review*, 16(1), 1–43. <https://doi.org/10.2307/1451747>
- Fitzmyer, J. A. (2003). And Lead Us Not into Temptation. *Biblica*, 84(2), 259–273. <https://doi.org/10.2143/BIB.84.2.3194471>
- Flis, J. (2004). *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia* (4th ed.). Vocatio.
- Flis, J. (2013). Struktura i treść krótszej wersji modlitwy Ojczcie nasz (Łk 11, 2b–4). *Colloquia Theologica Ottoniana*, 2, 21–41.
- Foster, P. (2003). Is it Possible to Dispense with Q? *Novum Testamentum*, 45(4), 313–337. <https://doi.org/10.1163/156853603322538730>

- Foster, P. (2010). Marcion: His Life, Works, Beliefs, and Impact. *The Expository Times*, 121(6), 269–280. <https://doi.org/10.1177/0014524609357509>
- Foster, P. (2011). Review Article: Q or Not Q?: A Self-deluded Attempt to Solve the Synoptic Problem. *The Expository Times*, 122(4), 177–180. <https://doi.org/10.1177/0014524610384325>
- France, R. T. (2007). *The Gospel of Matthew*. William B. Eerdmans Publishing Company.
- Freudenberger, R. (1969). Zum Text Der Zweiten Vaterunserbitte. *New Testament Studies*, 15(4), 419–432. <https://doi.org/10.1017/S0028688500019263>
- Fuller, R. H. (1980). *The formation of the Resurrection narratives* (2nd ed.). Fortress Press.
- Garland, D. E. (1992). The Lord's Prayer in the Gospel of Matthew. *Review & Expositor*, 89(2), 215–228. <https://doi.org/10.1177/003463739208900205>
- Gibson, J. B. (2001). Matthew 6:9–13/Luke 11:2–4: An Eschatological Prayer? *Biblical Theology Bulletin*, 31(3), 96–105. <https://doi.org/10.1177/014610790103100304>
- Gielen, M. (2009). »Und führe uns nicht in Versuchung«. Die 6. Vater-Unser Bitte – eine Anfechtung für das biblische Gottesbild? *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 89(3–4), 201–216. <https://doi.org/10.1515/zntw.1998.89.3-4.201>
- Goodacre, M. S. (2001). *The synoptic problem: A way through the maze*. Sheffield Academic Press.
- Goodacre, M. S. (2002). *The Case Against Q: Studies in Markan Priority and the Synoptic Tradition*. Trinity Press International.
- Goulder, M. D. (1963). The Composition of the Lord's Prayer. *The Journal of Theological Studies*, 14(1), 32–45. <https://doi.org/10.1093/jts/XIV.1.32>
- Goulder, Michael Douglas. (1989). *Luke: A new paradigm* (Vols. 1–2). Sheffield Academic Press.
- Grant, R. M. (1949). "One Hundred Fifty-Three Large Fish" (John 21:11). *Harvard Theological Review*, 42(4), 273–275. <https://doi.org/10.1017/S0017816000024329>
- Grayston, K. (1993). The Decline of Temptation – and the Lord's Prayer. *Scottish Journal of Theology*, 46(3), 279–296. <https://doi.org/10.1017/S0036930600044835>
- Grigsby, B. (1984). Gematria and John 21 – Another Look at Ezekiel 4710. *The Expository Times*, 95(6), 177–178. <https://doi.org/10.1177/001452468409500607>
- Grigsby, B. H. (1986). 'If Any Man Thirsts...': Observations on the Rabbinic Background of John 7,37–39. *Biblica*, 67(1), 101–108. <https://doi.org/10.2143/BIB.67.1.3217958>
- Grintz, J. M. (1960). Hebrew as the Spoken and Written Language in the Last Days of the Second Temple. *Journal of Biblical Literature*, 79(1), 32–47. <https://doi.org/10.2307/3264497>
- Gryglewicz, F. (1950). Społeczny charakter Modlitwy Pańskiej. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 3(3), 207–219. <https://doi.org/10.21906/rbl.2415>
- Hakola, R. (2017). The Production and Trade of Fish as Source of Economic Growth in the First Century ce Galilee: Galilean Economy Reexamined. *Novum Testamentum*, 59(2), 111–130. <https://doi.org/10.1163/15685365-12341561>
- Hammerling, R. (2010). The Wondrous Origins of the Lord's Prayer. In R. Hammerling (Ed.), *The Lord's Prayer in the Early Church: The Pearl of Great Price* (pp. 11–44). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230113084_3
- Hanhart, K. (1970). The Structure of John I 35 – IV 54. In W. C. van Unnik (Ed.), *Studies in John. Presented to Professor Dr. J. N. Sevenster on the Occasion of his Seventieth Birthday* (pp. 22–46). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004266018_004
- Hart, S. (1916). Triangular Numbers. *The Journal of Theological Studies*, 17(10), 76–77. <https://doi.org/10.1093/jts/os-XVII.10.76>
- Harvey, A. (2016). Difficult Texts: Matthew 6.11: Daily bread. *Theology*, 119(6), 403–406. <https://doi.org/10.1177/0040571X16659237>
- Harvey, A. (2018). Daily Bread. *The Journal of Theological Studies*, 69(1), 25–38. <https://doi.org/10.1093/jts/flx242>
- Heininger, B. (2010). *Die Inkulturation des Christentums*. Mohr Siebeck. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151544-6>

- Hemer, C. (1984). Επιστολός. *Journal for the Study of the New Testament*, 7(22), 81–94. <https://doi.org/10.1177/0142064X8400702205>
- Hengel, M. (2008). *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus: Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung*. Mohr Siebeck.
- Hennig, J. (1943). Our Daily Bread. *Theological Studies*, 4(3), 445–454. <https://doi.org/10.1177/004056394300400306>
- Hill, C. E. (1998). The Identity of John's Nathanael. *Journal for the Study of the New Testament*, 20(67), 45–61. <https://doi.org/10.1177/0142064X9802006703>
- Holzmeister, U. (1940). Nathanael fuitne idem ac S. Bartholomaeus Apostolus? *Biblica*, 21(1), 28–39.
- Houk, C. B. (1966). ΠΕΙΡΑΣΜΟΣ, The Lord's Prayer, and the Massah Tradition. *Scottish Journal of Theology*, 19(2), 216–225. <https://doi.org/10.1017/S0036930600002982>
- Huggins, R. V. (1992). Matthean Posteriority: A Preliminary Proposal. *Novum Testamentum*, 34(1), 1–22. <https://doi.org/10.1163/156853692X00131>
- Hunt, S. A. (2011). *Rewriting the Feeding of Five Thousand. John 6.1–15 as a Test Case for Johannine Dependence on the Synoptic Gospels*. Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0153-3>
- Iersel, B. V. (1964). Die wunderbare Speisung und das Abendmahl in der synoptischen Tradition (Mk VI 35–44 par., VIII 1–20 par.). *Novum Testamentum*, 7(3), 167. <https://doi.org/10.2307/1560311>
- Instone-Brewer, D. (2003). The Eighteen Benedictions and the Minim before 70 CE. *The Journal of Theological Studies*, 54(1), 25–44. <https://doi.org/10.1093/jts/54.1.25>
- International Q Project. creator, Carruth, S., Garsky, A., & Anderson, S. D. (1996). *The database of the international Q project. Q 11:2b–4*. Peeters.
- Jaworska, M. (2003). Pater noster: Siedem prósb do Ojca. *Ateneum Kapłańskie*, 140(1), 21–36.
- Jeremias, J. (1960). The Lord's Prayer in Modern Research. *The Expository Times*, 71(5), 141–146. <https://doi.org/10.1177/001452466007100504>
- Kiley, M. (2008). Three More Fish Stories (John 21:11). *Journal of Biblical Literature*, 127(3), 529–531. <https://doi.org/10.2307/25610138>
- Kimelman, R. (1988). The Daily 'Amidah and the Rhetoric of Redemption. *The Jewish Quarterly Review*, 79(2–3), 165–197. <https://doi.org/10.2307/1454251>
- Klein, G. (1906). Die ursprüngliche Gestalt des Vaterunsers. *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 7(1). <https://doi.org/10.1515/zntw.1906.7.1.34>
- Klein, H. (2012). Das Vaterunser: Seine Geschichte und sein Verständnis bei Jesus und im frühen Christentum. In C. Karakolis, H. Klein, V. Mihoc, & K.-W. Niebuhr (Eds.), *Das Gebet im Neuen Testament. Vierte europäische orthodox-westliche Exegetenkonferenz in Sambata de Sus, 4.–8. August 2007* (pp. 77–114). Mohr Siebeck.
- Klinghardt, M. (2006). Markion vs. Lukas: Plädoyer für die Wiederaufnahme eines alten Falles. *New Testament Studies*, 52(4), 484–513. <https://doi.org/10.1017/S0028688506000270>
- Klinghardt, M. (2008). The Marcionite Gospel and the Synoptic Problem: A New Suggestion. *Novum Testamentum*, 50(1), 1–27. <https://doi.org/10.1163/156853608X257527>
- Knackstedt, J. (1964). Die beiden Brotvermehrungen im Evangelium. *New Testament Studies*, 10(3), 309–335. <https://doi.org/10.1017/S0028688500024231>
- Knights, C. (2014). Nathanael and Thomas: Two Objectors, Two Confessors – Reading John 20:24–29 and John 1:44–51 in Parallel. *The Expository Times*, 125(7), 328–332. <https://doi.org/10.1177/0014524613494051>
- Kowalczyk, A. (2002). Łukasz przeredagował Mateuszowi Kazanie na Górze. *Studia Gdańskie*, 15–16, 27–39.
- Kruse, H. (1960). Magni Pisces Centum Quinquaginta Tres. *Verbum Domini*, 38, 129–149.
- Lagrange, M.-J. (1948). *Évangile selon Saint Jean* (7th ed.). Lecoffre.
- Langhammer, T. (1962). Jn 2, 4 w świetle najnowszej egzegezy. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 15(2), 82–91. <https://doi.org/10.21906/rbl.2864>
- Leaney, R. (1957). The Lucan Text of the Lord's Prayer (Lk XI 2–4). *Novum Testamentum*, 1(1), 103–111. <https://doi.org/10.1163/156853685X00571>

- Liebreich, L. J. (1952). The Intermediate Benedictions of the Amidah. *The Jewish Quarterly Review*, 42(4), 423–426. <https://doi.org/10.2307/1453019>
- Lieu, J. M. (2015). *Marcion and the Making of a Heretic: God and Scripture in the Second Century*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139245876>
- Lipinski, E. (2011). Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels. *The Polish Journal of Biblical Research*, 10(1–2), 164–165.
- Lohmeyer, E. (1962). *Das Vater-unser* (5th ed.). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Malina, A. (2013). Bartosz Adamczewski, Q or not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels, Peter lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2010, 554 s. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 46(2), 468–479.
- Marmorstein, A. (1925). The Amidah of the Public Fast Days. *The Jewish Quarterly Review*, 15(3), 409–418. <https://doi.org/10.2307/1451587>
- Martin, M. (2006). A Note on the Two Endings of John. *Biblica*, 87(4), 523–525. <https://doi.org/10.2143/BIB.87.4.3189067>
- Martin, M. W. (2015). The Poetry of the Lord's Prayer: A Study in Poetic Device. *Journal of Biblical Literature*, 134(2), 347–372. <https://doi.org/10.15699/jbl.1342.2015.2804>
- Marucci, C. (2004). Il significato del numero 153 in Gv 21,11. *Rivista Biblica*, 52(4), 403–440.
- Mateja, L. (2017). Dwie wersje Modlitwy Pańskiej odczytane w kluczu inicjacyjnym. *Vox Patrum*, 67, 389–401. <https://doi.org/10.31743/vp.3406>
- McEleney, N. J. (1977). 153 Great Fishes (John 21,11) – Gematriacal Atbash. *Biblica*, 58(3), 411–417.
- Mędala, S. (1993). Problem struktury literackiej czwartej Ewangelii. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 46(1), 11–17. <https://doi.org/10.21906/rbl.1020>
- Mendecki, N. (1984). Modlitwa „osiemnastu błogosławieństw”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 37(2), 140–143. <https://doi.org/10.21906/rbl.1270>
- Menken, M. J. J. (2014). *Numerical Literary Techniques in John. The Fourth Evangelist's Use of Numbers of Words and Syllables*. Brill. <https://brill.com/view/title/6492>
- Mickiewicz, F. (2011). *Ewangelia według św. Łukasza. Cz. 1: Rozdziały 1–11*. Edycja Świętego Pawła.
- Miner, P. S. (1983). The Original Functions of John 21. *Journal of Biblical Literature*, 102(1), 85–98. <https://doi.org/10.2307/3260747>
- Mishcon, A. (1927). The Origin of אַתְּ צַמַּח דּוּד and Its Place in the 'Amidah, *The Jewish Quarterly Review*, 18(1), 37–43. <https://doi.org/10.2307/1451757>
- Moll, S. (2010). *The Arch-Heretic Marcion*. Mohr Siebeck. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151539-2>
- Montefiore, H. (1962). Revolt in the Desert? *New Testament Studies*, 8(2), 135–141. <https://doi.org/10.1017/S0028688500005890>
- Mról, M. (Ed.). (2005). *Słowa nadziei. Prośby Modlitwy Pańskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Mucha, P. M. (2009). Mother of the Lord and the 153 large fishes in John 21: 11. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 62(4), 297–302. <https://doi.org/10.21906/rbl.222>
- Mucha, P. M. (2013). What was the Origin of Number 153? *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 66(2), 101–125. <https://doi.org/10.21906/rbl.62>
- Mucha, P. M. (2018). Matka Pana a apokaliptyczne trzęsienia ziemi. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 71(4), 363–367. <https://doi.org/10.21906/rbl.3623>
- Muchowski, P. (1998). Język hebrajski qumrański, jego zasięg i status społeczny. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 51(3), 161–168. <https://doi.org/10.21906/rbl.670>
- Nalewaj, A. (2010). „Matka Jezusa” i „Niewiasta” jako tytuły Maryi w czwartej Ewangelii. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 63(1), 13–30. <https://doi.org/10.21906/rbl.158>
- Nalewaj, A. (2012). Analiza porównawcza struktury literackiej i motywów teologicznych w J 2, 1–12 i 20, 1–18. *Studia Warmińskie*, 49, 107–121. <https://doi.org/10.31648/sw.257>

- Neiryneck, F. (1990). Response to the Multiple Stage Hypothesis, I: The Introduction to the Feeding Story. In D. L. Dungan (Ed.), *The Interrelation of the Gospels: A Symposium Led by M.E. Boismard, WR. Frammer, F. Neiryneck, Jerusalem 1984* (pp. 81–93). Louvain University Press.
- Neiryneck, Frans. (1990). John 21. *New Testament Studies*, 36(3), 321–336. <https://doi.org/10.1017/S0028688500015770>
- Neumann, J. N. (2019). Thy Will Be Done: Jesus's Passion in the Lord's Prayer. *Journal of Biblical Literature*, 138(1), 161–182. <https://doi.org/10.15699/jbl.1381.2019.524397>
- Oakman, D. E. (2017). The Political Meaning of a Cipher – John 21:11: In memory of an unforgettable friend and scholar John J. Pilch. *Biblical Theology Bulletin*, 47(2), 87–94. <https://doi.org/10.1177/0146107917697904>
- Oberweis, M. (2009). Die Bedeutung der neutestamentlichen »Rätselzahlen« 666 (Apk 13 18) und 153 (Joh 21 11). *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 77(3–4), 226–241. <https://doi.org/10.1515/zntw.1986.77.3-4.226>
- O'Collins, G. (2019). 'His Life Rose With Him' – John 21 and the Resurrection of Jesus. *Irish Theological Quarterly*, 84(2), 195–211. <https://doi.org/10.1177/0021140019829327>
- O'Donovan, O. (2009). Prayer and Morality in the Sermon on the Mount. *Studies in Christian Ethics*, 22(1), 21–33. <https://doi.org/10.1177/0953946808100224>
- O'Neill, J. C. (1993). The Lord's Prayer. *Journal for the Study of the New Testament*, 16(51), 3–25. <https://doi.org/10.1177/0142064X9301605101>
- Ostański, P. (2002a). *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999* (Vol. 1). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw.
- Ostański, P. (2002b). *Bibliografia biblistyki polskiej 1945–1999* (Vol. 2). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw.
- Ostański, P. (2010a). *Bibliografia biblistyki polskiej 2000–2009* (Vol. 3). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw.
- Ostański, P. (2010b). *Bibliografia biblistyki polskiej 2000–2009* (Vol. 4). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny Redakcja Wydawnictw.
- Ostański, P. (2015). *Bibliografia biblistyki polskiej 2010–2013/2014* (Vol. 5). Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny.
- Ostmeyer, K.-H. (2005). Armenhaus und Räuberhöhle? Galiläa zur Zeit Jesu. *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 96(3–4), 147–170. <https://doi.org/10.1515/zntw.2005.96.3-4.147>
- Owen, O. T. (1988). One Hundred and Fifty Three Fishes. *The Expository Times*, 100(2), 52–54. <https://doi.org/10.1177/001452468810000204>
- Paciorek, A. (2001). *Q – Ewangelia Galilejska*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Paciorek, A. (2003). Nowa modlitwa uczniów Nowego Przymierza (Mt 6, 9–13). *Verbum Vitae*, 4, 157–175.
- Pesch, R. (1969). *Der reiche Fischfang, Lk 5,1–11/Jo 21,1–14 Wundergeschichte, Bernfungserzählung, Erscheinungsbericht*. Patmos-Verlag.
- Phillips, T. E. (2011). Q or Not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels – By Bartosz Adamczewski. *Religious Studies Review*, 37(2), 130–130. https://doi.org/10.1111/j.1748-0922.2011.01513_7.x
- Pitta, A. (1990). Ichthys ed opsarion in Gv 21,1–14: Semplice variazione lessicale o differenza con valore simbolico? *Biblica*, 71(3), 348–364. <https://doi.org/10.2143/BIB.71.3.3217765>
- Ponomariov, A. (2015). The Lord's prayer in a wider setting: A new Hebrew reconstruction. *Journal of Northwest Semitic Languages*, 41(1), 71–100.
- Poon, W. C. K. (2003). Superabundant Table Fellowship in the Kingdom: The Feeding of the Five Thousand and the Meal Motif in Luke. *The Expository Times*, 114(7), 224–230. <https://doi.org/10.1177/001452460311400703>
- Popkes, W. (1990). Die letzte Bitte des Vater-Unser Formgeschichtliche Beobachtungen zum Gebet Jesu. *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 81(1–2), 1–20. <https://doi.org/10.1515/zntw.1990.81.1-2.1>

- Rapinchuk, M. (2004). The Galilee and Jesus in Recent Research. *Currents in Biblical Research*, 2(2), 197–222. <https://doi.org/10.1177/1476993X0300200204>
- Rastoin, M. (2009). Encore une fois les 153 poissons (Jn 21,11). *Biblica*, 90(1), 84–92. <https://doi.org/10.2143/BIB.90.1.3188895>
- Review of Q or Not Q? The So-Called Triple, Double, and Single Traditions in the Synoptic Gospels by Bartosz Adamczewski. (2012). [by R. B. Vinson]. *The Catholic Biblical Quarterly*, 74(1), 141–142.
- Romeo, J. A. (1978). Gematria and John 21:11: The Children of God. *Journal of Biblical Literature*, 97(2), 263–264. <https://doi.org/10.2307/3265625>
- Roose, H. (2003). Joh 20,30f.: Ein (un)passender Schluss? Joh 9 und 11 als primäre Verweisstellen der Schlussnotiz des Johannesevangeliums. *Biblica*, 84(3), 326–343. <https://doi.org/10.2143/BIB.84.3.3194477>
- Rosik, M. (2008). Judaistyczne tło Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 9–13). *Zeszyty Naukowe Centrum Badań Im. Edyty Stein*, 4, 41–49.
- Rosik, Mariusz. (2011). Judaistyczne tło Modlitwy Pańskiej (Mt 6, 9–13) w świetle idei ojcostwa Bożego w Kazaniu na górze. *Verbum Vitae*, 20, 115–138.
- Ross, J. M. (1989). One Hundred and Fifty-Three Fishes. *The Expository Times*, 100(10), 375. <https://doi.org/10.1177/001452468910001005>
- Roth, D. (2008). Marcion's Gospel and Luke: The History of Research in Current Debate. *Journal of Biblical Literature*, 127(3), 513. <https://doi.org/10.2307/25610137>
- Roth, D. T. (2012). The Text of the Lord's Prayer in Marcion's Gospel. *Zeitschrift Für Die Neutestamentliche Wissenschaft Und Die Kunde Der Älteren Kirche*, 103(1). <https://doi.org/10.1515/znw-2012-0003>
- Roth, W. M. W. (1962). The Numerical Sequence $x/x + 1$ in the Old Testament. *Vetus Testamentum*, 12(1), 300–311. <https://doi.org/10.1163/156853362X00182>
- Salm, A. (2010). „Nie dopuść, abyśmy ulegli pokusie” – od Pisma Świętego do codziennej liturgii i modlitwy. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 63(1), 73–77. <https://doi.org/10.21906/rbl.162>
- Schürmann, H. (1981). *Das Gebet des Herrn als Schlüssel zum Verstehen Jesu* (4th ed.). Herder.
- Schwarz, G. (1969). Matthäus VI. 9–13/Lukas XI. 2–4: Emendation und Rückübersetzung. *New Testament Studies*, 15(2), 233–247. <https://doi.org/10.1017/S0028688500019068>
- Schweizer, E. (1984). *The good news according to Luke*. John Knox Press.
- Shearman, T. G. (1934). Our Daily Bread. *Journal of Biblical Literature*, 53(2), 110–117. <https://doi.org/10.2307/3259878>
- Smereka, W. (1956). Ecce Mater Tua. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 9(4–6), 244–261. <https://doi.org/10.21906/rbl.2590>
- Spencer, P. E. (2000). Narrative Echoes in John 21: Intertextual Interpretation and Intratextual Connection. *Journal for the Study of the New Testament*, 22(75), 49–68. <https://doi.org/10.1177/0142064X0002207504>
- Stanton, G. (2002). *The Gospels and Jesus* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Stegner, W. R. (1976). Lukan Priority in the Feeding of the Five Thousand. *Chicago Society of Biblical Research*, 21, 19–28.
- Talavera Tovar, S. (2012). Sobre los 153 peces en Jn 21,11. ¿Encierra el 153 un notarikón? ¿Remite a los no judíos? *Liber Annuus*, 62, 107–117. <https://doi.org/10.1484/J.LA.5.101302>
- Trudinger, P. (1989). The 'Our Father' in Matthew as Apocalyptic Eschatology: *The Downside Review*, 107(366), 49–54. <https://doi.org/10.1177/001258068910736604>
- Tyson, J. B. (2006). *Marcion and Luke-Acts. A defining struggle*. University of South Carolina Press.
- Van Tilborg, S. (1972). A Form-Criticism of the Lord's Prayer. *Novum Testamentum*, 14(2), 94–105. <https://doi.org/10.2307/1560176>
- Von Dobschütz, E. (1914). The Lord's Prayer. *Harvard Theological Review*, 7(3), 293–321. <https://doi.org/10.1017/S0017816000011433>
- Waite, C. B. (1881). *History of the Christian religion to the year two hundred* (2nd ed.). C. V. Waite.
- Wenham, D. (2010). The Sevenfold Form of the Lord's Prayer in Matthew's Gospel. *The Expository Times*, 121(8), 377–382. <https://doi.org/10.1177/0014524610364409>

- Wilke, C. G. (1838). *Der Urevangelist oder exegetisch kritische Untersuchung über das Verwandtschaftsverhältniss der drei ersten Evangelien*. Gerhard Fleischer.
- William, L. (1922). The Origin of the Gospels. *The Church Quarterly Review*, 94, 216–239.
- Wojciechowski, M. (1984). Certains aspects algébriques de quelques nombres symboliques de la Bible (Gen 5; Gen 14, 14; Jn 21, 11). *Biblische Notizen*, 23, 29–31.
- Wróbel, R. (2007). Chrystofania nad Jeziorem Tyberiadzkim (J 21, 1–14). Problemy interpretacyjne i znaczenie. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 60(3), 185–208. <https://doi.org/10.21906/rbl.371>
- Zbroja, B. (2012). Teologia wypowiedzi Jezusa z krzyża. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 65(3), 211–224. <https://doi.org/10.21906/rbl.94>
- Ziener, G. (1960). Das Brotwunder im Markusevangelium. *Biblische Zeitschrift*, 4, 282–285.
- Żychlińska, B. (2001). Liczba trzy w Tradycji Łukaszowej. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 54(4), 295–302. <https://doi.org/10.21906/rbl.3580>